

57A GERLAN

Jean Elizalde «Zerbitzari»

Iturria: *LVII.a gerlan*, Jean Elissalde (Patri Urkizuren edizioa). Alberdania, 1995.

Klasikoen Gordailuan:

<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/Z/ZerbitzariGerlan.htm>

Klasikoen Gordailuak egindako lanak oro dominio publikokoak dira, eta, Jabetze Intelektualaren Legearen arabera jatorrizko idazlanak bestelako eskubiderik ez baleuka, nahi bezala erreproduzi daitezke.

I. LEHEN EGUNAK, LEHEN GUDUAK

Mila bederatzi ehun eta hamalaua! Eskual-etxeetan hameka nigar eginarazi duen urthea! Gerla hasteko urthea!

Bainan gerla aiphatzea balio othe du denboraren buruan? Ezetz iduritzen zitzaukun. Baietz iduritu zaiote gure adixkide batzueri, eta bazina-kite zer elhe pollitak atxeman dituzten lan huni lotzea delibera dezagun! Horren gainerat Soubelet jaun kalonjeak jakinarazirik *Eskualduna* gerlako berrieri lorietan zabalduko zuela, egun huna gu, lan hau Jainkoaren laguntzarekin noizpeit bururatuko dugulakoan! Badakigu: gerlarietan bakarrak badire guk baino gehiago ikusi eta egin dutenik, bakarrak gerlan ikusiak guk baino hobeki hemen erran zetzazkenik: ez dire ausartatzen holako lan bati lotzerat. Hutsak barka detzotela ausartatzen denari, othoi. Sobera galdetzen othe dugu? Ondikotz, ez dezakegu gerlako xokho bat baizik aipha: gurea. Beraz ez dugu hemen Berrogoita Hamazpigarren Oinezkoa baizik aiphatuko: hartan egina dugu gerla. Bainan uste dugu bertze erremimendu guziek horrek bezenbat egin dutela: bat nola ibili den ikusiz, eskualdunek ikusiko dute nola ibili diren bertzeak...

Jauntzi berri ederretan, Arrochaforte eta Liburnako hiri ederreri behingotz adio erranik, Berrogoita Hamazpigarrena treinetan sartu da. Orai badoa. Badoa Lorraina deithu eskualdeari buruz lehenik. Ez du haatik hezur zaharrrik eginen han: lau egun ttipiren buruko Beljikatik galdea heldu zaio. Euriak euriari hartzen du harateko bidea. Comercy, Bar-le-Duc, Ste-Menehould, Vouziers, Hirson eta Avesnes laster hortan iraganak dire. Huna Beljika. Agorrilaren hogoita bata zen. Egun hortan ohartu ginen egiazki gerlarat ginoazila. Jada ihesi zoazin zaharrak, emazteak eta haurrak, ahal zituzten guziak bizkarrean, nigarrez, abiatu orduko leher-tuak. Ikhara, gainerat.

Salatuko othe dautzuegu hemen egun hartan erran elhe batzueg, airerat eman kontseilu batez dugula gure gerla guziko urriki bakarra? Bide

bazter batean ginauden, etzanak. Hurbiltzen zauzku bi neskatxa. Bi ahizpa zitazken itxuratik hartzeko:

—Barkatu, jaun soldadoa: kontseilu bat eman behar daukuzu. Burhasoak hilak ditugu, gure anaia soldado da: etxea utzirik Frantziaratan joan behar othe dugu berehala edo egon othe gaitezke hemen gaindi irris-ku handirik gabe?

—Haur maiteak, nihundik etzauku iduritzen lotsatzekorik baduzuela oraino: itzul zaizte beraz zuen etxerat: hoinbertze eta hoinbertze harat-hunatekin bideak ere baditu bere irriskuak zuentzat!

Ethorri bidetik itzuli ziren etxerat, eta, ondikotz, segur alemanen aztaparretarat erori! Gaixo neskatxak! Bai, orhoitzeko eguna guretzat, hori: bainan orhoitzgarriagoen ikusterat ginoazin laster! Jada bi armada frantses Sambre derizan ur handiaren kontra alemanarekin zalapartaka ari ziren hiruzpalau egun hartan. Gure aldia hurbildua zen: arras hurbildua.

Agorrilaren hogoita hiruan ethorri zitzaion manua, eta Berrogoita Hamazazpigarrrena berehala zabaldu zen landa handi batzuetan. Fontaine-Valmont delako herrixkan gelditu ginen geroni, elizaren inguruetan, xixpa puntaraino kargatua, nor nundik agertuko zen. Thuin begien bixtan ginuen eta jada hango karriketan tiro bakhar batzu adi zitazken. Etzen oraino lotsatzekorik. Irri egiten ginioten ere, han nunbeit, airean zapartatzen ziren aleman obusa batzueri.

Irriak sartu ziren haatik betbetan xara batetik gainerat ethorri zitzaunkun tiro parrapatarekin! Hain xuxen, largabixtak begietan, xokho batean xutik zagon kapitain bat, tiro batek kopetaren erdian atxemanik, zabal-zabala erori zen, hila, doidoia oihu bat eginik: *Haurrak, gorde ongi!* Berrogoita Hamazazpigarreneko lehen hil maitea, geroztik gure ondoan hil diren aintzindari eta soldado gutiz-gehienen izenak ahantzixek balinbaditugu, zurea sekulan ez dugu ahantziko: bethi odolezko hitzez nun-nahi gure begiek eta gure bihotzak irakurtuko dute: Constans!

Constans kapitaina erortzen ikustearekin, alemanek uste izan zuketan aintzindari guzietan handiena hil zaukutela eta lotsatuak ginela. Kantuz eta irrintzinaka xarako zuhaitz guzien gibeletik atheratzen ikusi gintuen guri buruz abiatzeko, beren gapelu gris marra gorriekin. Gainerat igorri ginioten ximixtarekin, etziren nahi baino lasterrago sartu berritz beren xaran! Hola egiten dire gerlako aprendizkoak. Guk ere arratsalde hartan egin behar gintuen!

Gure koronelari iduritu othe zitzaion xara hartan etzela aleman hainitz? Ez dakigu. Bortzgarren konpainiari manatu zion bethi zoala baionetekin xararik alemanen fueratzerat! Gure lagun gaixoak abiatu ziren eta

alemanetarik berehala ukhan guk doidoia emana giniotenaren ordaina: tirokaldi bat ikaragarria.

Jo handik, jo hemendik, alemana aintzinatzerat ez uzteko gure bot-herre guziez bermatu ginen oro, handik goiti, eta arratsalde apalak leku bertsuetan atxeman gintuen, elgarretarik bizpahirur ehun metretan.

Guari ginauden loriatuak, ilhunari esker xaran sartuko ginela ixilka eta alemaneri emanen giniotela orhoitzeko prerekaldi bat. Gerla ez da zathika egiten: ez da zathika egin behar. Lan onik egitekotz, ez da bakotxa bere alde bermatu behar: orok bat eginez ere, bada zer egin. Aintzindari handiek jakinarazi zaukuten beraz ez ginezan xara haren aintzinean bertze denborarik gal eta emeki-emeki egin ginezan gibelat. Zer errabia beltzak hartu gintuen oro! Bainan manatua egin behar! Lehenik lauzpabortz, gero bospasei, han-hemenka elgar laguntzeko itzuliz, abiatu ginen beraz Beaumont deithu herrixkari buruz. Gauerdiko han behar ginuen.

Eta horra nun ilhuna nausitzerat bezala zoalarik, gutarik aski hurbil soldado tropa handi bat ikusten dugun trunkilki guri buruz heldu, oraino ezagutzen ez ditugun jauntzi batzuetan. Aintzin-aintzinean hiruzpalau gizon alimale Beljikako bandera handi batekin, eta hautarik batek frantses zerratu ederrez oihu egiten dauku:

—Adixkideak, ez gaitzatzue gero tiroka!

Gero eta hurbilago gintuen: kasik ehun urhatsetan. Beharrik orduan norbeit ohartu baitzen alemanak zirela! Bildotx larruarekin otso hek gure bandera nahi zaukuten ohartgabea ebatsi! Kukuak makhur jo zioten eta, baionetak xixpen puntan, jauzi egin ginioten gainerat. Gehienak hantxe gelditu ziren lurtean, ahoz goiti. Gehien-gehienak gero! Bainan min ederrik egin zaukuten hek ere eta geroxago Beaumont hartako karrika bakarrean gure sailak kondatu gintuelarik, zer huts-arteak! Sei aintzindari eta lauetan hogoita hamar bat soldado hilak: bertze hoinbertze kolpatu eta galdu bertzalde. Gerla hasia ginuen. Ez litake guri espantu egitea gure Berrogoita Hamazazpigarrenaz, bainan nola ixilik egon gure lagun bimoto arratsalde hartan ikusi-eta? Gerla bururatu arte egintza harrigarri frango ikusiko dugu: harrigarriago guti. Jainkoak nahi izan baitzuen Thuin jada aipatu herri hartako jende gaixo batzu ondoko egunetan nunbeit kausi ginetzan, nahi duzue salatzea zer erran zaukuten? Huna hitzez hitz: «Bi egunen buruan, alemanak urrunduxe zirelarik, joan ginen gudu ikaragarri hura egin zintuen generat. Bidea ez ginuen aise iragan: hilez emokatua zen. Xokho batean bi frantses eta bi aleman atxeman gintuen beren baionetekin oraino elgarri josiak!»

II. BERTZE GUDU IKARAGARRI BATZU

Agorrilaren hogoita laua, zer egun hitsa! Are hitsagoak ondoko hiruzpalauak!

Hogoita lauean zortzi orenetako alemanak pur-pur-pur ikusi gintuen oihan batetik atheratzen. Gure tiroek laster itzularazi zituzten beren gerizetarat. Bainan huna nun manu berri bat heldu zaukun hainbertzenarekin: gibelat egiteko lehenbailehen, alemanak nausitzen ari direla gure bi bazterretan! Gure zakuak bizkarrean hartu gintuen eta han-hemenka, etsaiaren zaintzeko, lagun batzu utziz, joan, joan eta joan gibelat bizpahirur egunez, beldurra zamari eta gose-egarriak bideko lagun. Pipatzeko belhar miko bat ukhan baginu bederen!

Artetan alemanak soberaxko hurbiltzen bazitzauskun, gure beilari eta zaintzaleek bi tiroz laster frogatzen zioten bidea etzela oraino arras libro, ez ginela oro hilak. *Nach Paris* eta *nach Paris* [1] nahi duten bezenbat oiuhu eginik ere, behin baino gehiagotan, bide erditarat ere joateko, luma ederrik utziko dute Berrogoita Hamazazpigarrenaren eskuetan. Bertze eskuetan utziko dituztenak, bertzalde!

Agorrilaren hogoita zortzian Guise deri-tzan herrixka pollit baten parean ginen. Gure bidetik bazter-arazi gintuzten, herrixka hortan amor ematerat zoazin batzuen laguntzeko. Egun hartako harat-hunat, jauzi eta kalapitek ez dute izenik eskuaraz! Arratsean gure xixpak ez ginezazken gehiago hunki, hala berotuak ziren! Lau ehun gizon galdu gintuen hantxe! Haatik uste etzuten zafraldia hartu zuten alemanek ere egun hartan eta badakigu, aleman gerlako liburu batean irakurturik, egun txarrago guti ukhan dutela gerla guzian!

Ondoko gauean beterraba batzu landa batean kausiturik, zoin gogotik lothu ginitzaioten oro ausikika, gosez baino gehiago egarriz! Bainan jan-edanek baino indar gehiago ematen dio gizonari bihotzak, eta nola ez ginioten bizpahirur egunez alemaneri oraino frogatu ez ginela ahulduak, are gutiago lotsatuak. Agorrilaren hogoita hamarrean, Chevrèsis-les-Dames delakoan ginauden beraz bethi erne nundik agertuko zitzaunkun etsaia. Han gairi ziren anglesek amor emanik, iduri zuen bere indar guziak gure kontra egin behar zituela. Ez. Algeriako tropa zaldizko batzu artean sartu zitzauskun eta gu, bake denboran bezen trankil, berriz bideari lothu Marne derizan ibai famatu hartaraino. Horra nun eta nola atxeman gintuen goiz batez guziek dakizuen Joffre [2] jeneralaren oihuak.

Buruilaren bortza zen: biharamunean behar ginuen alemaneri oldartu orok hilka...

Eskualdunek guk bezen ongi badazkite orduan ikasi izen batzu: Montceaux-les-Provins, Montmirail, Château-Thierry, Fismes, Merval, Maizy, Craonne, Craonnelle. Sobera ongi gogoan hartuak ditugu sekulan ahanzteko. Herri horietan hasi ginuen oldar handia.

Egia, hau da bizkitartean: seietik hamahiruraino Berrogoita Hamazazpigarrenak etzuen deus handirik egin. Etzaukuten galdetu. Urrunskotik jarraiki ginen beraz gudu ikaragarriari, behar-orduan esku-kaldi bat nor-nahiri emateko prest haatik...

Hamahiruan, suaren erdian ginen berriz, Ventelay, Poucy eta Ponlavert iraganik, Corbeny hartzeko. Erratea bezen errex balitz egitea, berehala hartuko ginuen Corbeny. Lanak ikusi gintuen, eta ez gintuen arratseko baizik hartu azken etxeak. Alabainan emeki ibili behar ginuen harat doatzin bideetan, segurak ez baitu parerik. Eta ongi egin ginuen hola jokatzera ezen, usnatu gintuzteneko, alemanak karraskan tiroka hasi zitzauskun Craonne-ko patarretarik.

Jendeak baziren oraino Corbeny-ko etxe batzuetan. Aditu bazintuzte heien loriazko oiuhu eta karrasiak gu ikustean! Bainan guk ez ginuen konplimentuen egiten gelditzeko astirik: urruntxago xara bat bazen, alemanak xaran; eta lehenbailehen hek handik fueratu beharra etzuen luzatu, eta gau hartan delako xaran egin ginuen lo. Lo arin bat haatik, gathuak bezala begi bat artetan idekiz xixpa kargatua gorputzari kontra, zer gertatze.

Etzen deusik gertatu gau hartan. Bainan biharamunean! Argiko aleman kanoiak orruaz hasiak ziren. Eta zenbat! Behinere ez ginuen oraino hoinbertze aditu! Bederatziak alderat etsaiak abiatu ziren gutarik hurbildu nahiz bezala. Oren batez gure tiroek beren lurrari itzatu zituzten.

Gisa hortan eta buruz buru nihundik etzaukula amor emanaraziko ikusirik, bertze zerbeit asmatu zuen orduan alemanak: gibeletik behar zitzauskula oldartu. Berry-au-Bac gure eskuinean baitzen, jauzian joan zen harat, hango beilariak phorroskatu, eta itzuli handisko bat eginik berriz guri jazarri, erran dugun bezala, gibeletik. Zer odolak ixuri ziren hantxe oren pare batez! Bi aldetarik ulia bezala zoan gizona lurrerat! Bainan sobera baziren, aise sobera, guk bakarrik buru egiteko, eta, hori ikusirik, jeneralak manatu zaukun Corbeny berehala uztea eta doi bat bederen gibelatzea. Ahal zen bezala, obusa erauntsi ikaragarrienaren azpian jo ginuen beraz La Ville-aux-Bois herriraino eta han kokatu, etsaia hurbiltzerat utziko ginuen baino lehen oro hilen ginela zin eginik elgarri. Hirur

aldiz oldar gaitzean ethorri zen lehen etxetaraino: hirur aldiz gure baionetan puntan urrundu ginuen han barna.

Gutituz ginoazin haatik eta beldurtzeko da gau hartan berean amor eman beharko ginuela, handik goiti gutaraino atrebitzen ziren etsai guziak Tarbeko Hogoieta Laugarrenak bere kanoiekin phorroskatu ez balitu! Gau hartako bakea ukhan baginuen hola, ez dugu uste bezperan baino lo hainitz gehiago egin ginuela horrengatik...

Egundaino bezala tiroka ari ginen argihastean. Bainan zertako gero-ko xehetasunetan sar? Holakoetan bethi xehetasun berak ditazke. Egun guzia jozak eta emak arizan ginen bezperan bezala, lur phuska frango hartu, eta gero galdu. Ondoko gauean La Ville-aux-Bois hustu ginuen haatik etsaien kanoiek eta oldarrek azkenean leherturik, gose-egarrickin ezin xutik egon...

Hamaseia, aski egun goxoa, guziak har. Pabeko erreximendua gu baino pausatuxago baitzen eta ez hala hondatua, gure tokiak har arazi ziozkaten eta gu ezkertxago igorri. Etsaia etzitzaukun batere oldartu, izan ez bagine baino gehiago. Egia erran pabetarrekin ukhan zuen nun josta!

Hala-hala, hamazazpian argia gabe etsaiaren kanoiak guri buruz hasiak ziren. Etziren ixildu arratsaldeko bi orenak arte. Etsaia noiz agertuko zitzaukun aintzinat beha ginauden, gibelatik heldu zitzauskula aldi huntan ere beilari batek oihi egin zuelarik. Harritu ginen, bainan ez lotsatu eta, behin han atxikirik, lagunetarat joiteko bidea moztu ginion bi jauziz.

Hortan bururatu zen guretzat *Bataille de la Marne* erdaraz erraten dioten gudu latzgarria, eta aztaparka zilho egiten hasi ginen, zilho hetan ilhabeteak eta ilhabeteak kasik higitu gabe egoteko...

Aise asmatzen duzue hiruzpalau egun horietan sarraski ederrik ikusi ginuela; zortzi aintzindari hil zauzkuten, eta ehun eta hamabi soldado; zazpi aintzindari kolpatu, eta lau ehun eta hogoieta hemezortzi soldado. Galdu gintuen eta eritu zauzkun gizonekin, hemeretzi goizean konduak egin gintuelarik, Berrogoita Hamazazpigarrenak bazituen zortzi ehun eta hamabi gizon eskas. Oi, lagun maiteak!...

[1] *Pariserantz, Pariserantz*; Alemanez. (Paratzailearen oharra. P. O.)

[2] Joseph Joffre; Frantziako mariskala (Rivesaltes, 1852 - Paris, 1931) Iparraldeko armada frantsesaren buru, Marne-ko gudu erabakiorrean ira-bazle. 1915. urtean, armada osoko komandante buru izendatua. (P.O.)

III. BIZI BERRI BAT

Bizi berri baten hasterat ginoazin. Gerlan ibili direnek badakite zer izan den: sathorraren bizia. Sathorra noizetik noizerat lurpetik menturatzten da kanporat: ez gindauzken bethi lurpean gu ere: atheratzen ginen arteka. Hola ezagutu ditugu Cuiry-les-Chaudardes, Concevreux, Blanc Sablon, Maizy, Beaurieux, Glennes, Meurival. Herri hautan hartzen ginuen hatsa. Bereziki Meurival delako herrirat zer atseginarekin joaiten ginen! Han baziren orduan bospasei aphez eskualdun, batzu bertzeak baino maitagarriago: etzakiten zer egin guretzat. Bat Azkaraten erretor da egungo egunean: bertze bat irakasle edo holako zerbeit Miarritzen. Gaineratekoak hil othe ziren? Dena dela begietarik galduak baditugu, ez ditugu ahantziak ez ahanztekoak...

Erran ditake zango bat airean ginuela oraino: ez ginakien nun kokatuko ginen azkenean. Ondoko egun batez ereman gintuzten Bourg-et-Comin derizan herrixka pollit, argi eta arinean egoterat.

Ez ginen haatik arras besoak gurutzaturik egon harat joan arte. Beha. Urriaren hamahiruan jeneralak manua igorri zaukun Moulin de Vaulerc hartzeko, eta hartzeko *gostako xena gosta*. Goizeko sei orenak ziren lehen gizonak eiherari buruz abiatu zirelarik. Ahal zuten bezenbat gorderik ere, etsaiak ikusten zituen, ondikotz! Hiruzpalau ehun metra egin orduko etzen urrunago joaiterik hango obusa eta tiro parrapatarekin. Jenerala bera ohartu zen beharrietarat heldu zitzaion ihurtzuritik sobera galdetu zaukula *gostako xena gosta* eiherarat joitea galdetuz, eta bigarren mezu batean erran zaukun *ahal ginuena egiteko*, aleman kanoiak ixilik zauden epheez baliatuz. Hola bizpahirur ausik-eder egin gintuen etsaiaren eremuari, bainan gutiegi eginen urrun joiteko eta guziz bururaino heltzeko. Orduan, oro ikusi eta pisaturik, jeneralak manatu zaukun, ginen tokietan gelditzea eta finkatzea. Ez ginuen bertzerik galdetzen.

Bakea zitzaukun hori. Horrek ere etzuen haatik luzez irau behar. Hamalauetan, eguerdi gainean berritz manua ekharri zaukuten delako eiherarat lehenbailehen heltzeko, eta, gure kanoiek zenbeit orro bakar egin orduko, abiarazi gintuzten jada egintxeak gintuen zilhoetarik. Arratseko hamar orenetan eiheratik ehun metretan ginen. Ehun metra! Eskua luzatzea aski kasik eihera mila sorginaren hartzeko, eta guk gehiago eskua ezin luza indar eskasez! Ez ginuen beraz hartu, bainan ba lau ehun lagun guxi bidean hedatu!

Orduan gintuzten Bourg-et-Comin delako hartarat ereman, handik Chemin des Dames zaintzeko. Verneuil eta Beaulnen hartu behar gintuen erreka [1].

Hamazazpi ilhabetez etxean bezala jarri ginen Bourg-et-Comin hartan. Noizean behinka alemanak ez balauzku inharrosaldi ba-tzu eman, ez dakigu ez ginen arras eta arras hangotuko!

Herrian bagintuen hirur ostatu jaterat eta edaterat arras ongi eta erdi merke emaiten zaukutenak. Han edo hemen bakhotsak bere egoitza moldatu zuen eta egoitza hortan deusik etzen eskas, sasoineko lore polli-teraino.

Kaskoinek bazuten beren jostalekua phentze handi batean eta noiz-nahi han ikusten gintuen foot-ball delako joko basan, galtza motz batzu soinean, odoletan ari. Eskualdunek pilota maiteago dugu eta gure plaza baginuen etxe baten kontra. Ez dugu segurki behin ahantziko nola egun batez, Salaberry bildoztar eta Castagnet Lekunberrikoarekin geroni ari ginelarik, obusa ikaragarri batek lastersko lekhuak hutsarazi zauzkun!

Ihiztariak berek bazuten nun josta. Elizaren puntako gurutzearen puntan bazen burdinazko oilar bat, haizea norat zoan irakusteko. Nork konda ihiztariak igorri ziozkaten tiroak! Biga bazituen triparen erdian: Gan-tchume Senpereko ihiztari famatu batek emanak zituela erraten zuten. Baditake.

Eta, horien guzien gainerat, bazen elheketako xokho bat: *Le salon de l'Eloquence* erraten zioten erdaraz. Dominique Dufau Senpereko notari maitagarria zen xokho horren jabe eta nausia. Zenbat aldiz ez ditugu haren alderat bilduak ikusi Ybarnegaray [2] deputatua, Leixelard jaun apheza, Jean-Pierre Larregain Donibane-Lohitzunekoa, orai Garroan buruzagi den Landetcheberry jaun apheza, J. Paris Senperekoa, Zerbitzari eta bertze frango!

Eliza maite zutenek, etzuten urrun: herriaren erdi-erdian. Elizkizun ederrak baziren noiz-nahi, baina eskualdunek egiten zituztenak baino ederragorik ez dugu ikusi. Bereziki bazen han musikari eskualdun bat elizkizun horieri ezin sinhetsizko eskual usain baten ematen nihork baino hobeki bazakiena. Aitortuko othe dugu geroneri egundaino eliza batean deusek ez daukula bihotza hala zarraztatu nola arrats batez, benedizio-ko denboran, gure musikariaren erhieki ezтики eta kartsuki xaramelatu zuten *Uso xuria errazu* batek? Oi, hango elizkizun maiteak!

Goraxago lainoki, erran baitautzuegu Bourg-et-Comin hartako eskualdean azkenekotz ederki lakhetuko ginuela noizetik noizerat nun

ginen alemanak orhoitarazi ez bagintuzte, arras egia da. Han baitziren haatik alemanak!

Umiasaindu eder bat iraganik, uste ginuen Hilan-Eguna ere hala-halakoa iraganen ginuela, eta elizarat abian ginen lagun hil gaixoentzat othoitz baten egiterat, betbetan zortzi oreneri buruz ehun aleman kanoia marrumaka hasi zauzkunean. Erreketan utziak gintuen beilariak nahi zituzten ohartgabean lehertu alemanek, gero guri buruz heldu ziren bideez jabetzeko. Bi jauziz erreketarat joanarazi gintuzten oro. Ez ditugu zeren egun hartako harat-hunat eta zalapartak aipha: beren egin-ahal guzien eta gainerat igorri zauzkuten erauntsi guzien gatik, alemanek etzaukuten berrogoita hamar bat metra lur baino gehiago hartu. Han ixuri zituzten odol purrustek gehiago balio zuten!

Etzuen ilhunak ere gudua arras gelditu: tiro zalapartaka ari ginen oraino goizeko hirur orenetan... aireari naski. Iduripena dugu gudu hortan ikusi eta aditu gintuela lehen aldikotz soldado gaixoeri zainak hala inharrosten eta odol guzia hala itzulipurdikatzen ziozkaten *minenverfer* [3] debruak!...

Abendoaren hogoita lauean Eguberri goxo bati beha ginaudelarik, horra nun bospasei soldado polones alemaneri espakaturik gure erreketarat heldu zauzkun herrestan. Gure harritzea! Jainkoak igortzen zauzkun. Batek bazakien aski ongi frantsesa eta, bertze askoren artean, salatu zaukun «biharamunean oldar bat gaitza gure kontra egin gogo zutela alemanek». Etzuen gezurra. Eguberri egunean argia gabe frogatua ginuen, inguruetako kanoi guziak orroaz hasiak baitziren! Ehun hilez goiti baginuen arratseko, baina alemanek ere etzuten sudurrik agertzen ahal izan: ez gintuen utzi. Horra, bada, nola iragan ginuen gure lehen Eguberria gerlan...

Eguberri baino Urtats hobea ukhanen othe ginuen ginauden oro. Hala ukhan ginuen, eta Beaulneko erreka utzirik zoin gogotik joan ginen gure *Urthe On* hoberenaren adixkide batzueri erraterat! Lahirigoyen anaiek, Leiciaguezahar amikuztar liotinantak, Capendeguy doniandarrak eta bertze zenbeitak egin zaukuten begitartea ez dugu aise ahantziko: arratsean ez ginakien lurreen ala zeruan ginen!

[1] Erreka: lubakia. (P.O.)

[2] Jean Ibarregaray; (Uhartre-Garazi, 1886 - 1956) Abokatua. Garaziko deputatua (1914), Espainiako Gerra Zibilean errefuxiatuei laguntza ukatu zien, eta Petain jeneralaren gobernu-ministro izan zen. (P.O.)

[3] (sic) *al. Werfen; eusk. jaurti. minajaurtitzaiile* (P.O.)

IV. VERDUNNEKO IFERNUA

Mila bederatzi ehun eta hamabortzgarren urthea hasi da: zer ekharriko othe dauku? Deus onik naski! Jada ez ginuen gerlaren laster bururatzeko esperantza mikorik gehiago...

Hamazazpi ilhabete lekuaren gainean iragan dituen soldado batek ez du aise egun guzietan gertatu zaiona erranen: egun haini-tzek elgar iduri zuten. Maizegi gauza berak errepikatu behar lituzke eta irakurtzaileak aise letzazke. Ez gintuzke sobera ase nahi! Jauzika ibil gaiten beraz larrienerik larrienerat, gogorat heldu zauzkun heinean, eta bezala!

Urtharrilaren hamalauetan *minen* erauntsi ikaragarri bat burutik beheiti igorri ondoan, berrogoita hamar bat alemanek jauzi egin nahi izan zaukuten gainerat. Hobeki eginen zuten higitu ez balire: erdiak hil gintuen gutienetik. Geronek, bi hil eta zenbeit kolpatu.

Otsailaren hemezortzian, aintzinean nor ginuen jakiteko, dotzena batek jauzi egin ginuen alemaneri buruz. Ez ginuen nahi ginuena egin guk ere, bainan bospasei lagun galdu, ba. Zenbat behargabeko urhats ez dugu hola egin haste hartan!

Uztailaren hogoita bortzean rusiano alemanekin gune hartan lanean ari zen batek ihes egin zioten eta gure erreketan sartu, jada aiphatu polones batzu bezala. Egia edo gezurrak, zer-nahi berri eman zaukun.

Geroxago, Champagnako gudu handia hasi zelarik, uste izan ginuen guk ere gure zilhoetarik atheratu beharko ginuela eta norapeit aldaratu. Ez: han berean utzi gintuzten oraino eta bethi. Nihork ez luke haatik gure gerla hori etzela gerla edo holako gerla aise egiten dela erran behar: zilho horietan iragan dituen hamazazpi ilhabetetan Berrogoita Hamazazpigarrenak lau ehun hil ukhan ditu eta sei ehun kolpatu. Hirur ehun galdu bertzalde. Hori ez bada gerla?

Hola atxeman gintuen ondoko Apherilak. Etzen orotan gehiago Verdun baizik aiphatzen. Harat deithu gintuzten beraz denboraren buruan. Ez dugu gordeko batere ez ginela berantetsiak!

Zenbeit egunez bidean eskola berezi ba-tzu eginarazirik, goiz batez hartu gintuzten beribil handi batzuetan eta, aizea bezala Givry-en-Argonne, Triaucourt, Nubécourt eta ez dakigu nun gaindi ereman. Lapitzak ez dauzku izen guziak paperean atxiki! Landrecourt delako herri beltz zikhin batean egin ginuen lo, moroek selhauru batean utziak zituz-

ten zorrien erdian. Herri hortan ukhan ginuen haatik atsegin bat: zenbeit eskualdun buruz-buru eginik arratsari buruz, hetan atxeman ginuen hau-rreko adixkide handi bat: Frantchua Iribarne, Baionako trinket berriko nausia. Zer oren goxoa iragan ginuen elgarrekin! Frantchua, milesker hogoi urtheren buruan...

Maiatzaren hiruran lau egunen jatekoa eman zaukuten eta gauaz gudu tokiari buruz abiarazi. Bide guziak harat eta hunat zabil-tzan solda-doek zauzkaten: ez, etzen errex ibiltzea. Jada ageri zen nunbeit zerbeit handi bazela. Nun? Laster ikusi behar ginuen gure gostuz.

Ez da gure eskuetaratu libururik aski erran duenik zer ifernua izatu den Verdun. Hamabi egunez gure begiz ikusi dugu geronek, bainan ez dezakegu bertzeek baino gehiago erran! Eskuarak ez du aski hitz handi eta sarkorrik hortako! Norbeiten izpirituak berak ez dezake-eta asma! Hain xuxen, egun batez, Douaumont delakoari buruz ginoazilarik, bidean buruz-buru egin ginuen Ybarnegaray jaun deputatu gure adixkidearekin. Hango ifernua jastatua zuen jada. Jauzi batez gainerat ethorri zitzaunkun, besarkatu gintuen eta erran: *To, gairzoa, Jainkoak zaint bezala!* Jainkoak zaindu gintuen, ezen hau finka dezakegu, eskuetako bortz erhiak juramentu egiteko elgarri lothurik. Verduneko ifernutik ez da bizi eta oso atheratu, Jainkoak zaindu duena baizik!

Baitire erraten dutenak egungo egunean ez dela gehiago mirakuilurik ikusten, gu bezala Verduneko ifernuan sartu balire eta handik erre gabe atheratu, ez litazke hola min-tza! Guk eta gure lagun batzuek zango-besoak oraino ukhaitea, horra mirakuilua!

Gau guzia bidean ibili ginen, nihun gelditu gabe: argia ginuen halere gure tokitarat heldu orduko. Argi zabala gero! Batzu gelditu ziren Tunnel de Tavannes delakoan, ber-tzeak Fort de Vaux delakoan, gutiz gehienak erreketarat joan haatik. Erreketarat joan? Nun ziren errekek? Etzen nihun bat ageri lur irauli hortan...

Manua ukhana ginuen, harat joaiten, zer-nahiren gatik zehe batez gibelat ez egiteko, lekhuaren gainean hiltzeko oro alemanak buruaren altxatzerat utziko gintuen baino lehen. Manu bera eman zaukuten biz-pahirur edo lauzpabortz egunen buruan Thiaumont deithuaren aintzinerat igorri gintuztelarik ez dakigu zertako. Obusa erauntsi latzgarrienen gatik, aire pozoindatuen gatik, jada han eta hemen usteltzen ari zirenen usain ezin jasanaren gatik, gose-egarren gatik, ororen gatik, ez ginuen bururik gibelat itzuli. Berrogoita Hamazazpigarreneko gizonek,

Verduneko aldia bururatua ginuela erran zaukutelarik baizik. Lau ehun eta berrogoi hil han utzirik, joan ginen pausurat. Ehunka kolpatu bertzalde.

Verdunen izan diren soldadoetan bat ez da, gogoz edo bortxaz, bere eginbidea ederki bethe ez duenik. Batzu badire haatik ber-tzeek baino gehiago egin dutenak. Nola ez aipha eskualdun bat hemen? Etchegoyen senperrara, Achkonatarretarik bat. Donibanen dago egungo egunean, karrikan ikusten duten hurrek gapelua khentzen ahal diote lurreraino! Kanoiak karrasiaka ari ziren batez, mandatari bat galdetu zuten hitz bat norapeit hel-arazteko. Bere burua eskainirik, eta kasik segurki heriotzeari buruz zoala jakinagatik, Etchegoyen abiatu zen lasterka. Horra nun bide erditarat gabe obusa batek ehorzten duen. Lurpetik hats bahi hamahirur orenen buruan ateratu zutelarik, aintzindariari badakizue zer erran zuen gaizo eskualdunak?: *Barka, othoi, hitz hau ez badut oraino hel-arazi!* *Nabuzue oraino egin dezadan?* Erran gabe doa etzutela utzi; bainan ba gerizarat *nabi bazuen eta ez* joanarazi.

Ez dugu menturaz bertze behin soldado kaskoinik hemen aiphatuko, eskualdunekin berekin ukhanen baitugu zer erran, bainan Camales deithu gure lagun batek merezi du. Mandatu baten norapeit erematerat zoan hura ere, Etchegoyen bezala. Kolpatua da bidean: zangoek ez dezaketete gehiago ez ibil ez atxik. Herrestan helduko da bururaino, odola purrutan doakiola, mandatua doidoia eginen du eta han berean... hila eroriko! Gaizo Camales!

Hoberenetik ere, soldadoek etzezaketan luzez iraun Verdunen: gehienari zainek gaina hartzen zioten, bertzeak zenbeit egunen buruko burutik joanarazten zituen egartsuak. Ez daki pairatzea zer den behinere luzez edan gabe egotu ez denak! Sofrikarioen sofrikarioa, hori da segur! Aise sinhetsiko duzue beraz nola atsegin hartu ginuen hamabi egunen buruan ifernu hartarik atheratu ginelarik!

Ligny-en-Barrois herri pollit bat da eskualde pollit batean. Harat ereman gintuzten pausatzerat, eta han iragan gintuen hogoi egun goxo. Arrats gehienetan inguru guzietako eskualdunak elgarretaratzen ginen, elizan elizkizun maite zerbeit eginik, gero bi mus partidaren ostatuan egiteko. Han egin gintuen bereziki hendaier andana baten ezagutzak. Zer gizon gazte maitagarriak B. Pardo, E. Molle, I. Avril, B. Olascoaga, A. Eguimendi, A. Etchenausi eta izenak galdu ditugun bertze batzu! Bainan, gerlako denboran erreka beretan hain adixkide ikusi ditugun adixkide horiek zertako behar ditugu orai bi erreketan ikusi? Hainbertze eta hain-

bertze lagunek beren odola bakearentzat ixuri-eta, zertako behar dugu orai gerlarien arteraino gerla ikusi? Ezin sinhetsia da holakorik badela nihun.

Verduneko akhidura joan orduko, gure zainak beren ozkan eman orduko, Argonara, manatu gintuzten, eta treinek lau oren laburrez ereman gintuzten haradino.

V. ARGONAN LAU ILHABETEZ, ETA HANDIK LEKORA

Argonan ba omen zen gerla aintzinean La Harazée deithu herrixka pollit koxkor bat. Gu harat orduko, han etzen gehiago etxe karkakil bat baizik xutik zagonik. Aski dilindan hura ere segur! Etxe haren aintzinean iragaitean gu baino lehenago han ziren gure bi adixkide maite L. Dassance [1] uztariztar eta orai Baionako ikastegi handi batean irakasle den A. Bourdet jaun aphezari doidoia erhi punttez agur eginik berehala jo ginuen Fontaine-aux-Charmes delakorat. Laster erran dezagun haatik ez dakigula nihork zer atxeman dion egundaino holako zokoari holako izenaren emateko! Hango errekarak behar gintuen atxiki lau ilhabetez, aldizka gure lagunekin Camp-de-Dubiefville eta Croix-Genlin oihanartean gerlak sor-arazi taulazko bi herrixketarat jautsiz. Ste Menehould eta Florent etziren urrun noizetik noizerat aire hobexago baten hartzerat joaiteko.

Mila bederatzi ehun eta hamabortzean gudu itsusienak, ikaragarrienak ikusi ziren Argona hortan; gu harat heltzean etzen gehiago kalapita handirik, bizpahirur egunetarik *crapouillots* [2] direlakoan kalapita okhaztagarria salbu. Etzuten haatik beilariak lokhartu behar, etsaia noiz-nahi gutaraino hurbil-tzen baitzen othardiz othardi, soldado bat edo bertze ebatsirik berrien jakiteko. Bere xederik etzuen, behinere bururatu. Behin gure errekarat jauzi egin zuen axuant aleman alimale bat hantxe gelditu zen zabal-zabala gure beilariaren aintzinean, hunen baioneta alde bertze!

Geroneri eta gehienez hola-holako entsei bat edo bertze eginarazi zaukuten lau ilhabete horietan aintzindariak. Debaldetan, gutiz gehienak. Atzarriak zauden, gu bezala, alemanak.

Agorrilaren hogoita zortzian atsegin handirekin ikasirik Italia gure alde gerlan sartu zela, paper muthur batzu harri batzueri lothurik, berehala besainka, hek ere ikas zezaten, igorri giniozkaten alemaneri. Alemanez emana ginioten berria. Ez du iduri hainitz lotsatu zirela, eta frantses ederreanean badakizue zer ihardetsi zaukuten bide beraz? «Hemendik goiti ez du balioko bururik hauts dezazuen guri berrien alemanez igortzeko: frantsesa ere badakigu». Zer musikariak! Bainan heien musikak bezenbat harritu gintuen aleman batek harria guk bezen urrun igor-tzeak!

Geroxago bertze berri handi bat hedatu zitzaukun betbetan: biharamunean Clemenceau [3] zaharra ethorriko zitzaukula ikusterat. Ez ginuen

sinhetsi. Bainan biharamunean han baiginuen gure Clemenceau! Oren pare batez erreka ez ibili zen, ikusi zituen soldado guziekin elhe egin, pipa eta muntra zer-nahi partitu, eta, alemanak zerbeitez suspixtu orduko, lohiz belhaunetaraino orratua etxerat itzuli... gu erauntsi eder baten azpian utzirik! Segur etzuen holakorik bilhatu gizagaizoak, ez: bainan, lehengoaren gainerat, bai benedikatu zutela orduan zenbeitek! Ez da guti egia halere adin hartako gizon batek, hura ibili zen bezala eta behar gehiagorik gabe, han ibiltzeko, birrikak bere lekhu behar dituela!

Handik goiti Argona phizten hasi zen gehixago. Alemanek uste othe zuten Clemenceau bethi han zabilala! Etzen gehiago egunik joaiten alemanekin grenada partida bat egin gabe. Behar handiz? Ez dakigu. Batzuetan aintzindariak manatzen zaukuten, eta ber-tzeetan etsaiak berak kitzikan hasten. Hola galdu gintuen hogoita hameka lagun gaixo eta kapitain bat, urriaren lehenean Camp de Mailly delakorat abiatu arte. Gerlako molde berri batzuek ikasi behar omen gintuen lehengoaren gainerat.

Ikasi othe gintuen deusik? Ez dakigu, denboraren buruan. Dakiguna da bi ilhabete handiz oren goxo onik iragan ginuela han eta inguruetakoa herrixketan, kanoietarik urrun, jan-edan ederretan, ilhuntzetik argi handiraino nahi gintuen bezenbat loz aseak!

Oren goxo horiek ongi pagatu gintuen haatik hazilaren hogoita bederatzitik harat. Orduan, Ramerupt eta hango atsegin guziak utzirik, mando batzuek bezala kargatuak lothu ginen bideari. Eta hamahirur eguneko bideak ereman gintuen l'Oise deithu eskualderaino. Zer izerdiak ixuri gintuen Frantziako hegal batetik kasik bertze batetaraino joaiteko! Bizkarrerat hartu gintuen euri eta barazuzak bertzalde!

Han ere ez gintuzten gudura berehala deithu. Abendoaren hogoita laua zen Berny-en-Santerre delakoari buruz abiatzeko eta han Hamaseigarrenak zenbeit egun hartan zerauzkan erreka hartzeko manatu zaukutelarik. Eguberri pollita iragan gintuen beraz gure toki berrien ondotik... belhaunetarainoko saltsa ikaragarri batean!...

Eskualde guti ikusi dugu gerlak larrutuagorik orduan ikusi ginuena baino. Herririk ez etxerik etzen nihun gehiago ageri. Bideak, phentzeak eta oro bardintsu ziren, oro kanoiek irauliak. Bertze orduz Verdunen ikusi gintueneri etzuten batere zorrik Sommekoek. Eskuarak dion bezala: *Jatxu eta Haltsu, bigak igualtsu!*

Etzuen oraino hainitz denbora alemanak handik joanak zirela, kukuak makhur jorik. Ez gintazken beraz nola-nahi eta norat-nahi mentura: *minak* izan

zitazken gutienik uste zen lekhu. Nahi eta ez, ahal den bezalako geriza lasterregi egin batzuetan behar ginuen eman eta pausatu, zangoak bethi bustiak, hotzak koropilatuak. Eskual-Herrian ez dakigu segurki han gandi ukhaiten dituzten hotzen berri. Guziz urthe hartan batzuek egin zituen ikaragarriak! Ogia bera zenbat aldiz etzaukuten hormatua ekhartzen! Eta hitz dauzuegu ogi hormatua zer den ez dakienak ez dakiela zer den jateko higuigarri bat!

Bertzalde gure zango gaizok zer etzuten ikusi hango lohi zuri hotzean! Badire gure lagunetan han beren biziko maingutu direnak, eta geronek ez dakigu hainitzetan zangoen gainean gabiltzan ala taula muthur batzuen gainean! Urus oraino gu bezenbat ere ibil ditakeena...

Balio othe du hau ere erran dezagun? Haurrentzat bederen, ba. Eskualde hortan egun batez asto ttipi-ttipi bat hil urren oihan batean atxemanik, Edouard Lahirigoyen hazpandar gure lagun batek berehala ereman zuen *Sukaldeak* deitzen ginuen gure rat. Amodiorekin artatu zuen ondoko egunetan, eta gure astoa phiztu, alaintso! *Cappy* eman ginion izena, herri hortan sortua zitakeelakotz. Gerla guzia gurekin egin zuen asto gaixoak eta ibiltzen ginuen herrietan guk baino behatzaile gehiago bazuen. Gerla ondoan Libournerat Berrogoita Hamazazpigarrenarekin ethorri zelarik, harritzeko begitarte egin omen zioten orok. Egia erran, haren fama aspaldi hedatua zen hiri guzian: egunkariak berak zenbat aldiz etziren hartaz mintzatuak! Hain maitagarria zen bertzalde! Aski zuen Berrogoita Hamazazpigarreneneko norbeit nunbeit usnatzea, berehala ondotik ter-ter-ter jarraitzeko. *Gaixo Cappy!*

Bainan gure irakurtzaileek othoi barka dezagutela asto batez hoinbertze mintzate. Gure zangoetako gaitzarekin hura dugu Somme deithu guneko orhoitzapenik handiena...

[1] Louis Dassance (1888-1976). Injenari eta Uztaritzeko auzapeza (1939-1959). *Eskualduna, Herria, Gure Herria, Gure-Almanaka* eta beste hainbat aldizkaritan parte hartutakoa. (P.O.)

[2] Lubakietako mortero txikiak. (P.O.)

[3] Georges Clemenceau. (1841 - 1929). Frantziako Gobernu buru izan zen (1917 -1920), eta Lehen Mundu Gerraren ondorengo bake konferentzian eta Versaillesko itunean (1919) parte hartu zuen. (P. O.)

VI. BIDE-LANETAN ETA... OSTATUAN

Le Gallet, Calleux, Le Saulchoy, hirur izen deus handirik erraten ez daukutenak hogoï urtheren buruan. Eta hor ditugu gure paperetan! Bizkitartean kaskoari arras emana dugu hirur herri horietan kausitu gintuela bide egiten ari *Compagnies Disciplinaires* famatuak. Beren uliekin utzi baigintuen, etzaukun den gutieneko makhurrik gertatu heiekin guru-tzatu ginen lauzpabortz egunetan.

Bainan bethi ikharan bizi behar denean ez da bizirik eta ez ginuen guti atsegin hartu xori horietarik urrunduz gintuztenean, l'Avre ibai kokkor baten bazterrerat joanarazteko. Han ez ginuen etsaia zaintzea baizik, higitu gabe.

Ez gintuen haatik bederatzi egun labur baizik iragan ur hegi hortan; bainan, zer elhurrak! Jainko maite-maitea! Gure bizi guzian ez dugu hainbertze ikusi nola han denbora gutiz! Etsaiak bakea utzi zaukun, beharrik: *Ligne Hindenbourg* delakoari buruz zoan jada, jauzika, jauzika guri ohartzerat sobera eman gabe. Ez ginuen beraz sei gizon baizik galdu gune hortan bederatzi egunez. Deusik ez da segurki, bainan sei seme horiek galdu zituzten burhaso gaixoentzat aski halere!

Orok amets gozo bat egina baginuen aspaldi: alemanak gibelat abiatuko zirelarik, gu ondok jarraikiko ginitzaiotela hek hastean guri egin ziren bezala, irriz eta kantuz, trufa mihiaren puntan, banderak haizeari zabalduak. Eta horra nun, martxoaren lehen egun hetan aintzinat abiatzeko keinuaren beha ginaudelarik, bertze zerbeit galdetzen daukute: Ehun eta Hogoita Hirurgarrenarekin lehenbailehen joaitoko Méry eta Tricot deithu herrixketarat, han ukhanen ginuela nola josta... bide antolatzen! Zerua gainerat erori balitzauku ez ginen manu hori aditzean baino gehiago harrituko. Guk gerla egin nahi eta bide antolatzen denbora galdu behar!

Aise sinhetsiko gaituzue zerbeit aitortzen badautzuegu: bide hetan ez ginuela haatik hezur handirik hautsi! Ardura ostatuan ginen. Ofizioak nahi othe duen hori?

Tricot herri pollit bat baitzen gutarik aski hurbil, Hazparne eta Ezpeleta bezala dena ostatu, gure irabazi guziak eta gehiago harat zoazin. Egun batez hamar bat eskualdunek deliberaturik elgarrekin afari ontto bat egin behar ginuela, ilhuntean joan ginen herriko ostatu pollitenerat. Irri pollit bat ezpainetan etxeko-andereak sar-arazi gintuen barnerat eta

zer nahi ginuen galdetu. Afaldu nahi ginuela, eta ahal zen bezen ongi afaldu oraino. Mila intzirina hasi zauzkun orduan, baizik eta deusik etzutela etxean, edo bederen deus guti, etzitziotela errex jateko zerbeiten esku-ratzea, eta mila holako. Orotako leloa baitzen hori, ez ginuen amor eman eta hitzartu ginuen bira arroltze erreko zauzkula beraz xingar zathi eder banarekin; ordu arte bi pinta arno xuri edanen gintuela. Hamar eskualdunek zer egin bi pinta arnoren aintzinean, museko manerarik ez badute? Kantuz hasi ginen eman-ahala. Iduripena dugu *Andre Madalen* hasi ginuela lehenik, etzeko-andereak Madalen zukeela menturaz izena. Bainan berehala athea tanpalakoan idekirik, itzuli ginen oro eta han tente etzek'-anderea ikusi, bi nigar xorta handi matheletan, guri beha eta beha, harritua.

—Eskualdunak othe zaituztet?

—Bai, anderea.

—Eskerrak Jainkoari! Ni ere hala naiz. Gerla hasiz geroztik egun hunen beha nindagon. Oi, Eskual-Herri maitea!

Eta orduan dar-dar-dar bere ixtorio guzia erran zaukun gure aldean jarririk, nola gazte-gaztean Pariserat joan zen sehi, adixkide batek tokia bilhatu-rik, nola Parisen ezagutu zuen ostatu hartako semea, nola Xuberoko herrixka batean ezkondu ziren, nola aitamek geroztik ostatua utzi-rik hek hartua zuten, eta hau, eta hura. Gu jaten hasi eta ere, ixtorio kondan ari zaukun oraino. Emazte gaixo haren atsegina!

Erran gabe doa arrats hartan afari onsko bat egin ginuela, xuberotarrak eskualdunen-tzat xingar eta arroltzez bertzerik atxeman baitzuen... hasteko intzirinen gatik! Eta, gehiago dena, sosik etzaukun hartu, gure Eskual-Herriko kantuekin aski jende bildu giniola ostaturat! Alta, untzi gehienak milikatu giniozkan, ba!

Denbora hortan, alemanak *Ligne Hindenbourg* [1] hartarat biltzen ari ziren. Frantsesak ere bertze manerarik hartu behar zuten beraz. Horra zertako gerla hastean ezagutu gintuen xokho batzueri buruz abiarazi gintuzten martxoaren hogioita bortzean. Sei egunez elhur erauntsien azpian St-Just-en-Chaussée, Liancourt, Creil, Senlis eta Nanleuil iraganik, leher-tuak jo ginuen Sains-Morainvillers delakoraino.

Herri hortan ongi pausatu eta, apherilaren bortzean jauzi batez joan ginen Bezu-St.-Germain delakorat: zortzian Villemoyenne ikusi eta goratu ginuen ederki: Chéry-Chartreuse hamabitik hamalauerat.

Artean erran dezagun, ikusten duzue ez dela gerla bezalakorik lutelestiaren ikasteko. Lutelestia? Ba: erdaraz *la géographie* erraten diogu lutelestiari.

Hamabortzean egundaino bezala bidearen gainean ginen.

Zer atseginekin ikusi gintuen St-Gilles, Baslieux, Blanzly-les-Fismes, Glennes eta aspaldi eza-gutzen gintuen bertze herri batzu. Berillon etzen arras xehatua oraino: han egin genuen lo.

Eta huna apherilaren hamaseia. Oldar handiaren eguna, diotenaz. Argia gabe aireetan zabiltzan munduko airetako [2] guziak, batzu gurutze beltz bat azpian, bertzeak Frantziako hirur koloreekin. Marchand [3] jeneral famatuaren soldado beltzek behar zuten lehen jauzia egin. Heien ondotik behar ginuen, guk, suan sartu.

Bainan baduk hoberik! Egun guzia leze beltz batzuetan iragan ondoan nundik zer ikasiko ginuen, horra nun arratsari buruz berri tzar bat ekartzen daukuten: gure kanoiek uste zuten baino lan gutiago egini-rik, soldado bel-tzek etzutela etsaia aski urrun fueratu. Biharamuna leze beretan iragan ginuen beraz eta ondoko gauean, Marchand eta beltzak beren lanari utzi-rik, itzulika-itzulika bideari lothu. Zer euriak ari zituen? Hirur egunen buruan Craonnelle sudurraren aintzinean ginuen.

Ezagun zahar bat Craonnelle ere segurki. Bainan nola hondatua guk mila bederatzi ehun eta hamalauetan ikusiz geroztik! Ageri zuen han gain-di ibili ziren soldadoak etzirela bethi geldirik egon. Funtsean, etxe guziak oraino xutik ikusi bagintu ere, frogatzeko askiko zen bide bazterrerri beha-tzea: alde guzietan etzen gurutzerik baizik ageri! Taulazko gurutze ttipi batzu izen xoil batekin! Zenbeit aldiz, izenik ere ez!

Gurutze batzu izenik gabe? Nola ditake hori? On da hemen bi hitzez erran dezazuegun. Hileri ez bazen seinale zerbeit atxematen, batzuetan nola eman izen bat kanoiek phorroskatu haragi phuska heieri? Hilak berehala altxatzen ahal izan balire, kanoi kaldi berrien phazka utzi gabe, nihor etzen galduko sekulan, edo bederen nihor guti galduko zen. Hilak etzitazken berehala altxa bethi, horra egia. Eta horra zertako bur-haso gaixo batzuek ez duten egundaino beren haurren berririk ukhan! Ez ukhanen!

[1] 1916an, aleman armadak Frantziako Ipar Ekialdea babesteko eta kontraerasorako erai-ki zuen gotorlekuaren izena, gudu-lerroaren atzetik zegoena. (P.O.)

[2] Airetako: hegazkin. (P.O.)

[3] Jean-Baptiste Marchand (Thoissey, 1863 - Paris, 1934) Afrikan espedizio famatuak egina eta larriki zauritua Champagne-n 1915eko irailean. (P.O.)

VII. MAIATZAREN BORTZA ETA SEIA

Hogoita batean berritz etsaiaren parerat joan ginelarik eta berrehun bat metretarat hurbildu, ez ginen, menturaz uste dugun bezala, zalapartan tiroka hasi. Gure haintzurreri lothu ginen berehala, eta oro. Iguzki xoragarri bat agertu zen hainbertzenarekin. Horri esker, zer lanak egin gintuen hantxe hamar bat egunez! Alemanak etziren haintzurtzen ari denbora hortan: erran ditake etzauzkula ixiltzen. Lagun frango hil zaukuten.

Zertako ez ginioten ihardesten? Maiatzaren lehen egunetan egin gogo ginuen oldarrarentzat, zer gerta ere behar baigintuen aintzineko egunetan kanoiek hala itzuli phurdikatuak ziren erreka hek hein bat bederen erreberitu: horra! Plateau de Vauclerc behar ginuen, guk, etsaiaren aztaparretarik khendu.

Maiatzaren laua hautatu zuten aintzindariak oldarra hasteko. Airetako batzu aski goiz oharturik frantses kanoiek oraino lan gutisko egin zutela gure aintzinean eta zokho frangotan, geriza ederretan, zimenez eginikako geriza ederretan, alemanak ongi gure beha zaudela, ez ginen higitu. Gure eskuinean, arra-tsaldeko lauak ondoxean, bertze soldado fran-tses batzu oldartu ziren haatik etsaiari eta, begiak idekitzeko astirik utzi gabe Craonneko malda hartu zioten.

Gure erreketarik xoratuak beha egon ginitzaioten lagun gaizoiari eta, nihork manatu gabe, oro esku joka hasi ginen herriko pilota partidetan bezala maldaren punta-puntan frantses banderaren landatzen ikusi ginuelarik soldado bat. Jauzian oro aintzinduak zituen. Ondoko egunetan ikasi behar ginuen bakarrik soldado hura aphez eskualdun bat zela, sortzez milafrangarra. Egungo egunean Afrikan aphezpiku da: Mgr. St-Pierre [1].

Oi, bortzean argiko aditu gintuen orroak! Gu baino lehen iratzarri-rik, goitika zalapartaka ari ziren alemania guziko kanoiak. Hileri zainak inharrosi ez baziozkaten goiz hartan, sekulan ez diozkate inharrosi!

Bederatzi orenetan abiatu ginen alemaneri buruz, othoitz labur batean gutiz gehienak Lurdeko Ama Onari gure buruak fidaturik. Hiltzeaz nola orhoitzen den holakoetan gizona, munduko irri, phesta eta jauxietan aisegi ahanzten badu ere!

Guk ez dugu gerlako aski jakitate phondutik phondurat bi egun horietako gudueri jarraikitzeke. Laster eta laster gal gintazke boyau [2] Camberg, boyau Stauffen, boyau Neckar, boyau Ranstadt eta bertze hola-ko erreka batzuetan. Badakigu haatik izen horiek guziak alemanez direla.

Eta nola maiatzaren bortzean edo seian Stauffen eta Ranstadt eta orotan sartu baiginen, alemanak garhaitu gintuen. Ausiki eder bat egin ginuen heien eremuari. Nahi bezalakoa? Ez naski. Bereziki zimentaz eginikako bizpahirur gerizek ez gintuzten hurbiltzerat baizik utzi. Bazinakite zer odol errekek zoazin geriza horien aintzinean, bortzean, eguerdi gabe jada!

Bizpahiruetan etsaiari iduritu zitzaion naski lotsatuak ginela, odol hustuak ez baginen, eta guk hartu lurak berritz beretzeko jauzi egin zaukun gainerat. Hamar urhatsetaraino errabian arizanik tiroka eta grenada ukaldika, azkenean baionetekin urrundu gintuen alemanak aldi bakhotx. Bainan etzuten aise etsitzen eta ezin bertzela eginak sar arazten zituen beren gerizetan segurki azkenean! Aitortu behar da gerlari handiak direla alemanak eta heien garhaitzeko ez dela nor-nahi aski! Ez, futxo!

Hirur ehun hilez goiti ukhan ginuen gudu horietan, eta bortz ehun kolpatu hurbil-hurbila.

Hemen egia erran dezagun zabal-zabala orai: bi egun horietan gizon frango galdu ginuela funts handirik gabe eta debalde, zimentazko geriza heieri buruz! Kanoiek beharko zituzten lehertu lehenik, nun ziren airetakoek ongi erakutsi ondoan, eta gero guk phiko ondo batzu bezala biltzen ahalko gintuen min gutirekin. Hola, hamar lagunetarik zortzi etziren eroriko. Egia erran, hala beharra bazen!

Nahiz bi egun horietan aski egiteko ukhan ginuen gure buruarekin... orok bezala, hainitz behatu ginioten gure laguneri. Harritu gintuzten. Aspaldi baginakien, froga hoberenak emanak baitzauzkuten, hainitzen egiteko on zirela: ez ginuen halere uste hoinbertze egin zezaketela aire pozoindatu eta obusa erauntsien kontra. Jainkoaren kreatura guzietan segur bat ez da gizonak bezenbat bihotz duenik ez-eta ere gizonak bezenbat jasaiten ahal duenik! Zer eginik eta zer jasanik etzituzten azkenekotz begiak hetsi hainbertze eta hainbertzek han! Nahiko gintuen hemen han hil zauzkun eskualdun lagun guzien izenak lerro-lerro ezarri, haur guziek gogoz ikasteko: ondikotz, oro ahantziak ditugu salbu batena: D. Larretche guzien artean maite ginuen laphurtar ixil eta goxo bat.

Han kolpatu zaukun ere lagunetan hoberen-hoberena: J. Landetcheberry aphezgeia. Ilhabete baten buruko gibelat ethorria ginuen

haatik, erdi-sendo, bainan begitartea xuri oraino, bertze zenbeit bezala eritegiatoko bizi goxoari aztaparka lothu gabe. Alta, bere hamabortz edo hogoi mila arimekin Fontainebleau hiri gustagarria eta lakhet-lekhu litake ba!

Maiatzaren seian kolpatu zen I. Landetcheberry. Gerla aintzinean Baionako apheztegia herritar bat baitzuen aphez egiten ari zena hura ere, Beaurieux derizan herrixkan atxeman zuen, bera bezala kolpatua, artatzerat joaki. Maiz gertatu othe da herri bereko bi aphezgeiak bi gunetan egun berarekin kolpatzea? Naski ez. Bigak sendatu ziren Jainkoari esker. Bat Garroko ikastegiaren buruzagi da, bertzea Baionan eskola ematen ari. Bainan herritarrak direla erran badugu ez othe dugu erran behar zoin herritakoak? Landibarrekoak dire. Eta, hasian hasi, lehenaren izena salatu dugunaz geroz, sala dezagun orobat bigarrenarena: J.B. Lompageu.

Hogoitab aintzindari eskas, hamar hilak eta hameka handizki kolpatuak, Berrogoita Hamazazpigarrena gehiago etzagoken etsaiaren aintzinean. Bururik gabe, gorphutzik ederrena deus ez da. Erreka latzgarri hetarik atheratu gintuzten beraz eta pausatzerat jautsarazi inguruetako herrixka batzuetarat. Han ukhan ginuen atsegin handi bat: egun batez Goñi kanboarrarekin eskuin eta ezker aire hartzen ginabiltzalarik, *Baionako Territorialak* ikusi gintuen. Gure lagun gaizoa etzen guti harritu, gutienik ustean, bere anaiarekin bide gurutze batean buruz buru egin zuelarik! Nola elgar besarkatu zuten bi anaiek! Familia handi batetako zaharrena eta gazteena ziren eta ez dugu uste gerla hasiz geroztik elgar ikusia zutela...

Baslieux eta Maizy jada aiphatuak ditugu bizpahiruetan: harat ethorri zitzauzkun errearoaren hamabi edo hamahiruan beribil handi batzu, hartu eta Alsazako eskualderat eremateko. Gure odol gorrienaz busti, bietan busti gunek ez gintuen gehiago ikusi behar.

[1] Jean Saint-Pierre: euskal idazlea (Milafranga, 1884 - 1951). I. Mundu Gerran, Zerbitzari bezala, gudu-lerrotik gerraren berri idatzia ematen ibili zena. (P.O.)

[2] Boyau: (fr.) lubakiak elkarren artean lotzen dituen bide estua. (P.O.)

VIII. BALLERSDOFF ETA CHAMPAGNA

Ez dakigu Alszakako eskualde guzian baden Ballersdoff baino herrixka pollit eta gustagarriagorik. Hartan gelditu ginen, herri eta eremu frango bidean ikusirik. Hango jendea han bizi zen bethi: jende on bat, soldado frantsesari arras atxikia. Nihork nihun ez dauku behinere begitarte hobeagorik egin. Xaharrek bereziki etzakiten guretzat zer egin. Gazteekin ere ederki elgar aditzen ginuen haatik, nahiz frantsesean baino trebeago ziren oraino alemanean. Bizkitartean etxe gehientsuetarik norbeit bazen ba Alemaniako armadetan!

Atxiki eta zaindu behar gintuen errekek etziren handik urrun: hiruzpalau aneurkin edo kilometretan goretetik. Gure alanbre sailetaraino lur guziaz ibiliak ziren. Hortarik ageri da etzela gune gaixtoa. Hain guti nun egun bethean laborariak beren ontasunetan ikus baitzitazken, haintzurra edo sega bizkarrean! Alemanek etzuten oraino uste gerlarik galdu behar zutela eta etzituzten aintzinean berenak zituzten eskualde hek funditu nahi. Egun goxorik iragan ginuela han gaintzi erratearen beharrik othe dugu beraz? Bi ilhabete handiz ez ginuen berrogoita hamar bat gizon baikik galdu, eta hil guti horietan...

Frantses eta alemanen errekek etziren bertze guneetan bezen hurbil elgarretarik: lauzpabortz ehun metretan. Egunaz ez ginezaken min handirik egin elgarri: kanoiak ere lo zauden ardura. Gauaz egon behar zen erne, nihor ez hurbiltzerat uzteko. Eskualdun bat bederen badakigu gerla Alemaniako goseteian bururatu duenik, bere zaintzale geriza ttipian lokharturik.

Altkirch deithu herri handisko bat baginuen begien aintzinean. Hango karriketaren gure largabixtekin noiz-nahi aleman soldadu batzuek ikusten gintuen harat eta hunat ibilki: egundaino ez diotegu tiro bat igorri, bethi inguruetan jostetan ari zaizkioten haur gaixoak hil edo kolpa beldurrez. Guk bezenbat bihotz ukhanen othe zuten alemanek kasu berean? Beldurtzeko da ezetz.

Hala-hala hango eliza-dorre ederreko leiho batek zer tiro parrapatak ez ditu hartu!

Zaintzale batzuek baziren han, noiz-nahi gure airetakoeri tiroka ikusten gintuenak. Ez dakigu behinere bat atxeman dugun haatik, leihoa zabal izanagatik.

Holako gune on eta goxo baten uzteak min eman zaukun. Nork ez du aise sinhe-tsiko? Bainan gerla batean ez dago bethi bereri bakean ez eta erdi bakean bizitzea. Champagnarat joanarazi gintuzten beraz bidez-bidez. Belfort, Chaumont, Bologne, St-Dizier, Beigny eta Givry direlakoetan gaintzi. Oinetako hoberenen higitzeko bide aski, segur! Hazparden eginak zitazken gureak: iraun zaukuten.

Champagnan bada herrixka bat Souain deithua, Suippes herri-nausiaren aintzinean, Tahure gerla denboran haintzetan eta handizki aiphatua izan den bertze herrixka bat baino ezkertxago: hango erreketan egon behar ginuen bortz ilhabete. Nihun sekulan ez dugu han gaintzi bezenbat hil-herri ikusi. Aise ageri zen noizpeit gudu ederrik izan zela han ere.

Eskualde hortan galdu behar ginuen ondoko egun batez gerla hasetik bethi gurekin edo gure inguruetan zabilan erreximendu eder eta maiztagarri bat: Baionako Berrehun eta Berrogoita Bederatzigarrena. Italianok amor emanik, Italiarat igorri zauzkuten hortako herritar gehienak *Chasseurs* direlakoan jauntziekin, kontrabandixtak mendietan trebe direla.

Berrogoita Bederatzigarrena gurekin utzi zaukuten halere eta Champagnan noiz-nahi gurutzatzen ginen hango adixkide onekin herriaz mintzatzeko, bi mus partidaren elgarrekin egiteko... edo xahako zahar zenbeiten husteko. Holako batez egin gintuen zuhaitz motz batzuen gerizan Blazy Uztaritzeko jaun aphez-nausiaren ezagutzak. Zer aphez xehe eta bihozduina!

Etzen zalaparta handirik gune hartan orduan. Egun gehienak gure haintzurak eskuan iragan-eta, gauari buruz hartzen gintuen bakarrik xixpak eta grenadak, edo alemanak gutaraino heltzerat ez uzteko, edo geroni aleman bat edo bertze gure sareetarat bilduko ginuen ikusterat joaitako.

Hola galdu ginuen hazilaren hiruan gure axuantetan famatuena. Etzen ordu arte gizon horrek egin etzuen eskukaldi ezin sinhetsirik eta guziek oraino gogoan ginuen nola Plateau de Vauclerc hartan berak, berberak, hamalau aleman alimale preso hartu zituen eta tete batzuek bezen umil gure erreketan otzatxo sar-arazi! Harritzeko biria zuen. Behinere deusek lotsatzen ez dituen gizon hetarik bat, hots. Champagnan atxeman behar zuen bere azken orenak. Ilhundu orduko hamar bat soldadorekin joan zen parrez-parreko lehen errekek bederen ikusi behar zituela eta hango zaintzaleak preso hartu. Etsaiaren alanbreetan bide bat eginik, ororen aintzinean iragan zen eta, bi grenada eskuan, aleman erreketarat jauzi egin *Altxa eskuak* oihu egiten zuelarik han zitazkeneri. Bi ximixtek ihar-detsi zioten gau beltzean eta hantxe erori zen gehiago ez xutitzeko. Ez

dakigu lagunek nola egin zuten gorphutz haren gibelat ekhartzeko alde guzietarik hasi ziren tiro parrapatekin...

Hazilaren hemezortzian liotinant bat harat bererat joan zen gau beltz bati esker. Berrogoi soldado bazituen berekin. Alemanen sathor zilho guziak ikhertu zituzten, bainan, zerbeiti oharturik, etsaiaren beilariak nunbeit kukutu ziren,... eta gure lagunak eskuak hu-tsik itzuli etxerat.

Eta bertze zenbat holako itzuli ez dugu Champagnan egin! Astean bat gutienetik. Biga gau berean egiten ere gertatu izan zauku eta lau aleman gurekin ekhartzea!

Alemanak etziren gu baino gutiago nahi. Hek ere noiz-nahi oldartzen zauzkun. Etzuten haatik behin baizik guretarik norbeit ereman, eta aldiz frangotan gure bizpahirur lagunetaraino utzirik itzuli behar izan zuten!

Holako aldietan baginakien haatik biharamunean argiko zer ukhanen ginuen: obusa erauntsi bat ederra. Urus baiginen oraino aire pozoindatuak heldu etzauzkularik!

Horra nun eta nolatsu, Eguberri-Urtatsak elhurpean iraganik, hasi ginuen gerlako azken urthea: mila bederatzi ehun eta hemezortzia. Nihork haatik etzuen oraino holako ametsik gutartean: guk irabaztea baizik ez ginuen gehiago gogoan, baiginakien denbora guretzat ari zela lanean, eta alemanek nihundik etzuten oraino erakusterat ematen amor ematerat zoazila. Gehiago dena, azkartzen ari zirela iduri zuten kasik eta fama bat hedatzen hasia zen erreka gure kontra laster oldar baten egiterat deliberatuak zirela. Bainan ez gintuen Champagnan atxeman behar oldar horrek. Martxoaren hogoita batean, kanoi guziak bizpahirur egunez oren lehertzen arizan ondoan, hasi zelarik, gu Champagnatik aski urrun ginen jada pausatzerat joanak. Akhabo gintuen haatik pausu eta egun ederrak guk ere gerla bururatu arte. Su handia lothua zen.

IX. NOYON ETA MONT-RENAUD

Georges Gaudy gure adixkide handi bat da: gerlan ezagutu ginuen. Ahal zen guziez elgarretaratuak ginen eta elgarrekin ginabiltzan, politikan eta gainerateko guzietan asmu berak edo bertsuak baigintuen. Gerlaz geroztik ere ikusten izatu zauku. Holako adixkidan-tzak deusek ez ditu hiltzen, ez urtheak, ez uruntasunak. Bada, Georges Gaudy denboran gerlari on bat balinbazen, orai liburu-egile handi bat da. Gure jakinean baditu jada, aski gaztea delarik oraino, bortz liburu xoragarri agertaraziak: hautarik bat *L'Agonie du Mont-Renaud* derizana. Erdara dakiten guziek atsegin zorrotz batekin irakur lezaketen liburua, hain da eder eta unkigarrria! Eskuetan ukhan dugu, gure adixkideak berak igorrik. Ehun edo berrehun herritarrerri irakur-arazi dugu, prestaturik. Erran gabe doa azkenean norbeitek ez daukula itzuli. Prestatzen diren liburu guzien zortea omen da. Jakin baginu! Ezen orai liburu horrek laguntza ederra egingen zaukun errateko ditugunen aski moldean errateko. Gogoz ari beharko dugu edo paper muthur ttipi batzuen laguntzarekin doidoia. Berrogoita Hamazazpigarreneko gerlari ohi zenbaitek *Eskualduna* irakurtzen badute, barka dezagutela gure xuhurtzia...

Martxoaren hogoita hiruan sartu ginen beribil handi eta zahar batzuetan eta Epernay, Mareuil-sur-Ourcq, Crepy-en-Valois, Compiègne, Montdidier eta ez dakigu nun gaindi, zoin aldaxkaren gainean geldí ez dakiten xori errebelatu batzu iduri, itzulika ibilirik, hogoita hamazazpi orenen buruan Noyon deithu hiri ederreko inguruetan pausatu. Jada hango jendea ihesi zoan, harrítua. Anglesek amor emanik, alemanak gainerat heldu zitzaizkoten alabainan. Ez dugu uste Beljikan berean deus lotsagarriariorik ikusi ginuela ahure zahar bat, bere emazte zahar ezindua eskorga batean etzanik, hari pusaka baino! Astelehen bat zen naski, eta hogoita bortza.

Eguerdi alderat manua ekharri zaukuten lehenbailehen joaiteko Noyon baino haratxago, etsaiak bethi hurbiltzen ari zirela. Jatekoaren egiten ari ginen bide hegian: tupina guziak ostikoka uzkailli gintuen eta gerrikoak gehixago tinkatu. Erretzeko bero bat bazen. Noyon iragan ginuen saltegiatiko edergailueri hainitz behatu gabe, eta Baboeuf izena zuen herrixka bati buruz abiatu, etsaia han geldituko ginuela athe eta leiho guzietarik tiroka. Baduk hoberik! Alemanak gu baino lehen harat helduak

ziren eta athe-leihoetarik guk hek gelditu beharrak, hek gelditu gintuzten gu! Haste ona.

Hain xuxen gure armadako jenerala harat ethorririk, etsaieri iharde-tsi gabe berehala gibelat itzultzea manatu zaukun, gostako zena gusta Noyoneko karriketan ahal zen bezenbat denbora atxikitzeke. Horra zer xedetan gi-nauden gau beltzak hiriaren erdian atxeman gintuelarik. Etxe andana bat bazen jada sutan.

Su horiek orotarat hedatzen zuten argiaren gatik, alemanak etzitaz-ken guk ikusi gabe hurbil. Kantuz hurbildu ziren hamekak ondoxean. Etzuten uste nihor bazela karriketan. Menerat ethorri zireneko frantses xixpek beren ametsetik iratzar-arazi zituzten segur! Kantuen ondotik nigar eta karrasiak entzun gintuen...

Bainan, jada errana dugun bezala, alemanak gerlari hautak dire. Behin gibelatzerat bezela egin eta, berritz laster ikusi gintuen guri buruz heldu baionetak eskuan. Tiro parrapata eder batzuek han berean itzatu zituzten gutiz gehienak, bethikotz.

Handik laster bertze batzu hiriaren ber-tze buruan gure lagun batzueri agertu zitzaizkoten eta urrundik oihuka hasi Anglesak zirela, othoi uzteko hurbiltzerat. Beharrik begi eta beharri erneak zituen beila-tzen han zagon liotinant eskualdun batek, Aignerren Sarako jaun errien-tak. Laster usnatu zen jukutria eta alemaneri bere gizonen baioneten puntak jasta-arazi.

Hamar, hogoï aldiz oldartu zitzaizkuten oraino gau hartan alemanak: argia hek baino lehenago sartu zen Noyoneko karriketan. Ez, etzen etsaia hiriaz jabetu, guk aintzindarien manuz utzi giniotelarik baizik, eta zortziak alderat Dauvé jenerala berbera ethorri zi-tzaukun laudorio handienen egi-terat Noyon hola zaindurik, eta othoi bihotz berarekin Mont-Renaud zaintzea galdetu zaukun, Pariseko gakhoa zela...

Haran luze eta aberats baten aintzinean mendixka gothor bat, horra zer zen Mont-Renaud hori. Alde guziak ageri ziren puntatik, eta hartuko zuenak hogoïta hameka eta eskua bazituzken eskuin eta ezker ibiliko ziren tropen zaintzeko... eta irrisku handirik gabe bere kanoiekin zafrazteko. Beha beraz zer balio ikharagarria zuen bai frantsesentzat bai alemanen-tzat mendixka horrek! Bai-eta punta-puntan zeruetan goiti zoan jauregi dorredun batek! Lasterka joan ginen beraz mendixkarat eta han landatu.

Etzen alemanik agertu goizeko hamarrak arte. Gau hartako zauri minen artatzen egon ziren ordu arte, dudarik gabe. Mendixkaren bertze aldean higitzen ikusi gintueneko, tiroka hasi ginitzaioten. Bainan tiroek batere lotsatu gabe, bide guzia hilez emokaturik ere, kasik jauregiraino

ethorri ziren eta handik trufaka hasi *Franzosen kaput* eta *Franzosen kaput!* [1] Bainan gure baionetek sar-arazi ziozkaten trufak eta harat hago joa-narazi laster...

Hainbertzenarekin horra nun ordu arte ixilik zauden aleman kanoiak zirurika hasten diren eta, sekulako grenada meta baitzen mendixka baino beheraxago Passel deithu herrixkan bildua, hari su ematen dioten. Ikusten duzue orduan gure planta: aintzinean etsaiak gero eta errabia handiangoan oldarka, giblean mila grenada bederen alde guzietarat zapartaka! Gerlan ibili denak baizik ez dezake amets gure lana. Gutik egin zuen egun hartan oro ez baiginen han garbitu eta alemanek ez bazuten hainbertze gutiz-iatzen zuten Mont-Renaud hartu!

Arratsaldeko lauak alderat, mendixka gibleko su ikharagarriari oharturik, bi aldetarik inguratu nahi izan gintuzten etsaiek. Tiroka pho-rroskatu gintuen eta etzuten urhats bat egiten ahal ukhan... aintzinat.

Orduantxe aditu ginuen egun guziko lehen frantses kanoikaldia. Zer atsegina egin zaukun! Eta zer esperantzak sor-arazi zituen gure bihotze-tan hain ongi ezagutzen ginuen xixtu mehe harek! Ezen orai baginakien ez ginela gehiago bakerik eta, galdetu orduko, Tarbeko Hogoïta Laugarren famatuak ederki lagunduko gintuela! Eta hola ethorri zen gaua, alemanak sudur puntaren agertzerat berritz menturatu gabe...

Biharamunean, beraz martxoaren hogoïta zazpian, argiko kitzikan hasiak gintuen haatik berritz, han edo hemen nun atxemanen zuten artex-ka bat jauregiraino bederen lerratzeke, eta zazpi orenetan meta osoak gai-nean gintuen. Gure tiro parrapatek behin lotsatu zituzten eta zortzi ore-nak arte etziren gehiago higitu. Hobeki eginen zuten orduan ere geldirik egon balire. Agertu guziak kalitu gintuen terrepente.

Bainan min ematen zioten gu nausi uzteak eta, berritz ere oldartze-ko, xokho batean elgarretaratzen ikusi gintuen ilhunari buruz. Laster hutsarazi giniozkaten lekhuak. Bardin-bardina, zazpiak ondoxean.

Hogoïta zortzian ez ginuen hoinbertze kalapita ukhan eta alemanak etzauzkun behin baizik oldartu. Beren kanoieri batere laguntzarik galde-tu gabe, ustez eta hola lo atxemanen gintuztela, goizeko zortzi orenetan herrestaka hurbiltzen hasi zitzaizkuten. Berehala frogatu ginioten ongi ira-tzarriak ginaudela eta urrundu ziren... salbu gure aintzinean zabal-zabala gelditu ziren berrogoïta zenbeitak...

Are maltsoago egon ziren hogoïta bederatzian. Bainan gauaz aditu harrabots batzuetarik iduritu zitzaizkuten hogoïta hamarrean zerbeit ikusi behar ginuela. Hala-hala gertatu zen. Zazpiak eta erdietako jada baione-

ten puntan fueratu behar izan gintuen, hogoita zenbeit gizon animale preso harturik. Ez, gure bizian ez dugu halako gizon handirik ikusi!

Bederatzietan lehenik, hamarretan gero berritz beren egin ahal guziak egin zituzten jauregirat heltzeko. Debaldetan.

Eguerdi alderat aleman airetako bat kasik buruen gaineraino jautsirik, airezkaria tiroka hasi zitzaukun. Gosta zitzaion bere kopeta, berehala gure tiroak mustuilka lurrerat aurdiki baitzuten. Denboraren buruan ongi gogoan dugu oraino airezkari haren izena: *Max Linder*. Hain xuxen denbora hartan bazen zinema horietako komediantetan izen hori izengoititizat hartua zuen bordeles bat eta hunen anaia gurekin ibilia zen gerla has-tean: Leuvielle liotinanta.

Handik goiti, zer bakea hirur egun handiz!
Aphirilaren hirua arte aleman bat etzen higitu. Orduan haatik zer tropak oldartu zitzauzkun arratsaldeko hiru orenetan! Tarbeko adixkideen laguntzarekin phorroskatu gintuen.

Ederki da, egin ginuen bezala, behar hortako mendixka baten zain-tzea eta etsaia tokiaren gainean itzatzeta: ederkiago, ahal bada bederen, handik urruntzea. Horra zer lani lothu ginen hirutik lauerako gauean. Ilhunari esker soldado erne batzu aintzinat menturatu ziren, eskuin eta ezker ibili nun zer ikusiko edo adituko zuten, eta argia gabe berritz kar-gatuak itzuli Bussy gure koronelaren ganat.

Izen hori lumaren puntarat ethorri zaukunaz geroz, iduritzen zauku Bussy gure koronela bezalako gizon bati *Eskualdunak* berak zenbeit hitz zor diozkala. Aintzindari handienetan ere ez dire dotzenan hamahirur holakoak. Bertze bizpahirur koronelen ondotik ethorri zitzaukun Berrogoita Hamazazpigarrenerat Bourg-et-Comin hartan ginelarik orai-no. Adin bat iduri zuen ordukotz. Gerla Afrikan ikasirik, sekulan etzuen gudu bat urrundik segituko: bethi han zen bere soldadoen erdian. Ikusi izan dugu oro baino aintzinago ere irrisku guzien gatik. Soldadoak maite zituen eta etzituen nolazpeitka manatu nahi. Guk ere maite ginuen. Baginakien sekulan etzuela odol xorta ttipiena debaldetan ixur-araziko. Orok begiak itsutzen gintuen beraz harek zerbeit manatu orduko eta norat-nahi baginoazin, lorietan ez bazen, fidos gutienetik. Gerla gurekin bururatu zuen. Hogoitzi urthe badu horrek, bainan gutarik nihork ez du Bussy koronela ahantzia. Ez du hanbat denbora oraino eskualdun zen-beitek hitzarturik makhila eder bat Larresoron eginarazi ginuela eta gure koronel maiteari igorri. Ordainez hitz bat igorri zaukun berehala eta ait-hortu egundaino deusek etziola halako atsegirik egin nola dohain horrek,

eta hitzeman hil arte bihotzeko xokhorik hoberenean atxikiko zituela bethi Eskual-Herriko bere gerlari ohiak...

Aphirilaren lauean ez ginen oro hilak izan bagine baino gehiago higitu: alemanak lokhartzea nahi ginuen. Bortzean bortz orenetako oro xutituak ginen haatik eta zenbeit aintzinat abiatuak. Bide frango egina baginuen etsaiak guri ohartu zireneko. Guk baino lo pisuago othe duten alemanek?

Jauzi ederrena bi liotinant eskualdunek egin zuten beren gizonekin: Montalibet mauletarrak eta Lesgoirres Haltsukoak. Urrunago joaiteko harrasi handisko bat iragan beharko zuten, bainan etsaiak jada haren gibelerat bilduak ziren eta handik tiroka hasiak. Nola hurbil? Etziren menturatu: etzitaken.

Seiean, argi hastean Lesgoirres liotinantak harrasiari buruz bortz egin ahal egin zituen. Kanoia ttipi berezi batzu galdeturik, egiazko eraun-tsi bat igorri zuen harrasiaren gibelean tiroka hasiak ziren alemaneri. Oro debaldetan. Etzen hurbiltzen ahal izan bezperan baino gehiago. Eta horra nun hainbertzenarekin inguruetako aleman kanoia eta *minenverfer* guziak marrumaka hasten zauzkun! Berehala ezagutu ginuen zertarat ginoazin: alemanek oldartu nahi zuten. Oren osoak etziren kanoikaldiak ixildu eta jauregi eder hura azken harriraino lurrean zen jada, etsaiak zeraukaten eta hurbiltzen ikusi gintuelarik mendixka guzia zeraukaten erhauts eta khea-ren erdian. Konda-ahala baino gehiago baziren ukhondoa ukhondoari: guk lurrerat aurdikitzen ginuen batentzat, biga edo hirur berehala gure xixpen puntan han ziren, irri tzar bat ezpainenetan, lurretik atheratu debru batzu iduri. Amor emateko orde, arratsaldeko bi orenetan harrasiatik haratago igorriak gintuen eta geroni harrasiaren kontra landatuak. Ez hai-nitz denborarentzat, ondikotz! Lauak gabe berritz handik urrunaraziak gintuzten, bati hamar oldaturik. Orduan, hasian hasi, nahi izan zuten eremu gehixago hartu: gure baionetek etzituzten utzi.

Aphirilaren zazpi-zortzi-bederatzietan zalaparta guti: kanoiak arizan ziren gehienik. Ageri zuen oro nekhatuak ginela. Hamarrean haatik lagun batzuek ustegabeko jauzi bat egin zuten argi hastean harrasiraino eta, gai-nerateko guziak hilik, bi aleman preso hartu. Urrunago ere itzuli bat egin zuten eta bertze bi aleman berenkin ekharri. Arratsaldean alemanen aldi. Ederki bermatu ziren bizpahirur aldiz harrasiari buruz. Debaldetan: aldi bakhotx hondatu gintuen eta gibelat igorri.

Aphirilaren hameka-hamabietan sobera harat hunat eta kalapita izatu zen oro gogoan hartzeko eta orai hemen errateko. Hamar aldiz bederen alemanak ondo-ondoraino ethorri zitzauzkun erho batzu bezala.

Erho batzu... edo gizon edan batzu bezala! Etzaukuten zehe bat lur khentzen ahal izan, bi egun horietan gainerat igorri zauzkuten grenada meta eta aire pozoindatu guzien gatik. Egund eta oren ikharagarriak segurki. Handiena ikustekoa ginuen!

[1] Frantsesak akabo! Frantsesak akabo! (P.O.)

X. APHIRILAREN HAMALAU ETA ONDOKO EGUNAK

Hogoi bat egun bazuen jada gudu latzgarri horrek hasia zela. Aintzindariak errana zaukuten Mont-Renaud Pariseko gakhua zela. Ez ginioten etsaieri utzi ez utzi nahi gakhua hori. Gutik egin zuen halere aphi-rilaren hamalauean.

Goizeko zazpiak gabe hamar bat airetako aleman, rruuu-rruuu-ruuuu, gure buruen gainean itzulika han zabiltzan. Zazpi orenetan hasi ziren kanoiak. Handi eta ttipi, orotarik bazen. Nihun ez dugu egundaino hoinbertze eta hoinbertze aditu batean. Etziren luzez arizan. Oren laurden baten buruko ixilduxe ziren. Orduan agertu zauzkun etsaiak. Aintzinean, debru batzu bezala, *flammenverfer* direlako su igortzaile lotsagarriak beren mitriolatzeko tresnak bizkarrean; ondotik sekulako grenadari sail luzeak. Kantuz eta irrintzinaka ari ziren, jada bertze nunbeit aditu gintuen bezala, edanak oro. Lehenik bidean traban eta kausitu zituzten frantses gaixoek etzuten luzez iraun: erreka erori ziren, karrasiaka. Hetan zen, ondikotz, Lesgoirres liotinant eskualduna, jada kolpatua izanagatik bere menekoen kuraieztatzeko han zagona. Hola hiltzen ziren egiazko aintzindariak!

Ez dakigu Haltsun gerlako hilen harrian liotinant maite eta bihotz-dun horren izenik baden. Balinbada, haurrek egund guziez behatzen ahal diote: gerlarien liburuetan ez dute ederragorik irakurtuko. Dugesclin, Bayard, Soult eta gaineratekoekin parrez-par ezar dezakete aise Lesgoirres beren herritarra...

Gure lehen sailak suarekin garbiturik, bide frango egin zuten alemanek, urrundik igortzen giniozkaten tiro parrapaten gatik. Etzitaken bertzela. Eta gehiago ere aise eginen zuten norbeitek nunbeitik oihu egin ez balauku: *Bainan orok tiro egizue bada su untzjeri, bertzeak geroko untzirik*. Hala egin ginuen eta laster aleman mitriolatzaila guziak lurrean ziren, sutan berak. Bardin ginen orduan alemanekin. Ez gintuzten gehiago lotsatzen ahal. Hain xuxen, *flammenverfer* hek erortzearekin, duda bat ukhan zuten ondotik zarraizkiotenek. Beren-baitartzeko astirik ez ginioten utzi. Berrogoita hamar bat frantses jauzian sahetsetik agertu zitzaizkoten eta baionetekin erhainen xixtatzen hasi, haratxago joanarazteko. Ez dugu zeren erran alemanek berehala beren gibeldak erakutsi zauzkutela.

Bainan laguntzerat heldu zitzaizkotela lasterka bertze batzu ikusirik, jauregitik ehun bat metretan bezala gelditu ziren. Denbora laster badao holakoetan: bederatzia eta erdiak baziren jada. Bardin laster joan zauz-kun gainerateko orenak, tiroka, baionetakaldika, azkenekotz errabiaren errabiaz xixpa muthurrekin burutik beheiti elgarri kaskaka. Arratseko zortzi orenetan harrasiaren gibelean ziren alemanak... egundaino bezala. Zer eguna! Orhoitzekoa segurki...

Biharamuncan nihor guti higitu zela erraiten badautzuegu sinhetsiko othe gaitutzue? Aise. Alabainan nekheak ez du legerik.

Berrogoita Hamazazpigarrrena hondatua baitzen, kasik xirtzikatua, laguntzaileak igorri zauzkuten orduan: Hirur Ehun eta Hemeretzigarreneko berrehun bat soldado. Hain xuxen zer-nahi eskualdun bazen horietan. Laster elgar ezagutu ginuen, berehala ez bada. Bethi gogoan dugu nola geronek oren goxo frango iragan ginuen gure laguntzerat ethorri bi sarjant eskualdunekin. Bat mugazaina zen, bertzea Laphurdiko kontrabandixt handienetarik bat. Etzen haatik, berehala errateko, Senpereko jaun erretor zenaren Piarres famatu hura: mugari hurbiltxagokoa zen oraino. Gerla hasi baino zenbeit egun lehentxago mugazain harek baziozkan kontrabandixt hari ehun ardiz goiti mendian khenduak. Adixkide handi ziren halere, eta nola musikatzan zuten elgar gure aintzinean!

—Gerla ondoan ez da gehiago menturatuko ene ardieri lotzerat: hemen gizon hiltzen arizana, badaki makhilarekin kaskako bat emanen diotala!

—Errak, hi bezala arizana nauk gero ni ere gizon hiltzen! Hire makhikaldi txarrari tiro batez ihardesten badiot, adio hi eta hire ardiak! Orhoit hadi!

Eskualdun horiekin mendixka haren puntan iragan gintuen lauzpabortz egunak baino lakhetago guti ukhan dugu gerlan. Arras ongi elgar aditu ginuen alemaneri buru egiteko eta ez gintuen urhats baten egiterat utzi. Egia erran, alemanek beren aldetik etzuten halako errabiarrik erakutsi: iduri zuten kasik gure herritarrekin ongi goxatzerat utzi nahi gintuztela!

Hogoita bi egun bazuen Mont-Renaud gure gain ginuela. Aski egun segurki. Handik jautsarazi gintuzten beraz, ezkerrago joanarazteko Ville deithu herrixka baten aintzinerat, *gure* mendixka Ehun eta Hogoita Hirurgarreneko soldado biphil eta erneeri fidaturik. Ez ginezaken ordain hoberik utz han. Ez ginuen uste berritz harat itzultzerik izanzen ginuela. Bainan aphirilaren hogoita hamarrean alemanen *minenverfer* eta kanoiek

Ehun eta Hogoita Hirurgarreneko kasik leherturik, eskukaldi bat eman behar izan ginon, jada jauregirat heldurik urrunago abian ziren alemanen gelditzeko lehenik, urrunago fueratzeko gero. Zer eskerrak bihurtu zauz-kun ondoko egun batez Ehun eta Hogoita Hirurgarreneko koronelak! Merezki gintuen...

Erran gabe doa, lehen jada xirtzikatua bazen, orduan azken piruraino higatua zela Berrogoita Hamazazpigarrrena. Bagintuen zortzi aintzindari hilak eta hamasei handizki kolpaturik joanak: ehun eta hirur soldado hilak, lau ehun eta hiruetan hogoita hamabortz kolpaturik edo eriturik Frantzia barnerat igorriak. Zenbeit galdu, bertzalde.

Hainitz laudorio ethorri zitzaunkun Armadatik eta alde guzietarik. Bat bakharrak etzaukun halako atseginik egin nola gure eskuinean gerlan ari zen tropako koronelarenak. Huna hitzez hitz zer erran zaukun: «Martxoaren hogoita bortzetik hunat bethi elgarri hurbil ginabiltzan, zuek eta gu. Ez zintuztegun orai arte guti baizik ezagutzen. Harritu eta xoratu gaitutzue. Hogoit aldiz irabazia zinukete gerlako xingola. Bozkatuz ematen balitz, urhezko bat eman ginezazueke berehala ene soldado guziek eta nik. Bai, gora Berrogoita Hamazazpigarrrena!»

Atsegin egiten dutela holako elhe batzuek gerlarieri, ezin dudatua eta ukhatua da. Handiagoo eta miletan handiagoo ukhan ginuen haatik ondoko egun batez, Mont-Renaud eta inguruak utzirik, handik urrun Berrogoita Hamazazpigarreneko eskualdun gehienek elgar atxeman ginuenean! Zer besarkadak elgarri heldu orduko, oro bertze mundutik atheratzen bagine bezala, Margny-lès-Compiègne derizan herrixkako ostatu txar batean! Nausiak uste izan zuen hastean oro erhoak ginela! Bainan gero, oro erran giniozkalarik, zoin gogo onez eman zauzkun zenbeit pinta arno xahar... konduaren gainerat! Kondu eder baten gainerat...

Eskual-Herriko elizetan maiatza heldu delarik kantatzen aditzen baitugu *Maiatza da urtheke sasoin ederrena*, mila bederatzia ehun eta hemezortzikoa baino ederragorik ez da egundaino argitu guretzat...

Bainan Maiatzean Ama Birjinari kantatzen zaion kantu maite horrek badakizue betbetan zertaz orhoitarazten gaituen? Mirakuilu handi bat iduri duen zerbeitez. Beha bada. Passel jada aiphatu dautzugun herri ttipian etxe guziak aspaldi lurrerat joanak ziren, aleman kanoiek leherturik. Doidoia elizako alderdi bat zagon xutik eta hartan, xilo batean, Ama Birjina Lurdekoa, erostean bezen berri eta oso. Mont-Renaud gure mendixkari beha zagon, zaintzeko bezala. Eta nor daki ez duen harek zaindu, guk baino hobeki edo gurekin? Guillaume Alemaniako enperadoreak oihuka errana zuen Lurdeko Ama Birjinak etzuela aski bothere izanzen

aleman soldadoek hautsiko zituzten besoen antolatzeko... eta Lurdeko Ama Birjina baten aintzinean zer hautsi zen? Alemaniako soldadoen nau-sitasuna. Handik goiti ez dute maiz onik ukhan...

XI. MONT-LAVÉ ETA SACONIN

Aintzindari jakintsuna egiten zuten Alemanian Ludendorff [1]: ez ginion gutiago Pariseko bidea moztu guk. Nola iretsiko zuen hori? Bertze alde batetarat itzuli zituen beraz begiak eta Chemin des Dames hain eza-guturat bere armada hoberenak igorri. Eta, ondikotz, zilho bat nunbeit eginik, armada horiek abiatu ziren aintzinat, iduri aldi huntan oro erhau-tsi behar zituztela!

Bethiko beribil handi hetan hartu gintuzten berritz Compiègne Johanna d'Ark Saindu gerlaria erortzen ikusi zuen hiriaren ingurueta eta bederatzi orenen buruan Laversine derizan herrixka bati hurbil pausatu. Herrixka hortan erran beharra zaukuten zoin gun e har. Bardin-bardina zitzaukun harat edo hunat igor ginetzaten, fidos ez ginuela jada aintzine-ko egunetan ikusiak baino handiagorik ikusiko. Egia hau da: ez ginuela haatik hainitz jostatu behar, manatu gintuzten eskualdean!

Jada iguzkia gora zen, Saconin iraganik, eskuin eta ezker abiatu gine-larik: airetako alemanek nahi bezala segitu zituzten gure urhats guziak. Horrengatik min handirik gabe heldu ginen gudua karraskan ari zen generat. Afrikako soldado batzu ziren han ordu arte. Aldizkatu gintuen berehala eta... oren laurden edo oren erdi baten buruko alemaneri hama-bortz ehun metra lur khendu. Jauzi handia! Ondikotz, handiegia! Horrek galdu behar gintuen arratsari buruz eta biharamunear. Gure eskuin-ezke-rretan nihor etzen higitu: alde guzietarik hartuak ginen beraz. Maiatzaren hogoita hameka zen.

Ilhuna hurbilago eta etsaien tiro parrapatak usuago heldu ziren. Bainan laster ezagutu ginuen zeri buruz jokatu gogo zuten: goizean har-tua baiginioten Ferme Mont-Lavé erraten zioten laborari etxe handi bat haren zaintzen utziak zituzten ehun eta hogoitahamar soldado preso terrepentean harturik, hari buruz. Arrats guzia jauzika ibili ziren alde guzietarat eta halere deusik ez egin: Arosteguy liotinant miarritzar batek ederki buru atxiki zioten: etzituen hurbiltzerat utzi...

Errearoaren lehenean aleman airetakoen burrunba aditua ginuen argia gabe: zerbeit ikusi nahi zuten... Kanoikaldieri bidea erakutsi ziotene-ko, Arosteguy liotinant bihotzduna zen lekhuana lehertu eta ehortzi zuten bere lagun gehienekin, eta lasterka laborari etxeari buruz abiatu biz-pahirur tropa handi. Bospasei ehun bazitazken, elgar lothuak. Tiro parrapa-ta batzuek berehala erakutsi zioten etzela oraino heien sudurrarentzat

gure lurrik ez-eta etxerik, zaintzale guziak etzituztela oraino hilak. Orai handik, gero hemendik, azkenean alde zuten lekhotik, hamar aldiz bederen gure lagun gaixoeri oldartu ziren aleman horiek. Bethi debaldetan: etzuten beren bidea hilez emokatu baizik.

Uste ginuen ilhunak bederen geldiaraziko zituela. Batere. Eta horra nun oihu bat aditzen dugun hamarrak alderat laborari etxeko athe-athean: *Frantsesak, ez du balio gebiago tema zaitzetzen: zatozte!* Alemanek zer irriak eginen zituzten barnean ziren frantsesek sinhetsi balituzte eta xixpak pausatul! Urruntxago harrituak ginauden, gu, zer ikusi edo aditu behar ginuen. Ez ginen luzez beha egon. Botaren araberrako errefera ethorri zitzaizoten alemaneri, eta hitz batek, hitz bakhar batek ilhuna inharrosi zuen: *Kaka dela!* Gau beltzak beharrietarat ekharri zaukunean, zer atsegina egin zaukun hitz horrek! Argia urratu arte ez ginuen bertzerik ibili gogoan: *Kaka dela!*

Etxea ez dutela lausenguka hartuko etsiturik, zer egiten dute orduan alemanek? Ilhunari esker beren *minenverfer* berrienak hurbiltzen dituzte eta, harria harriaren ondotik etxe guzia lehertzen argiko. Beharrik barnean zirenak aski goiz ohartu baitziren irriskuari eta, etsaiak beren lanari utzirik, demendrenko harrabotsik egin gabe gibeledo athe batetik, bi jauziz, urruntxagoko harpe batean sartul!

Berrogoita hamar ziren gorenetik hola alemaneri buru egin zutenak. Berrogoita hamar bat bakharrik, bainan zer gizonak! Ondikotz, hemen emateko ez dakigu Durat kapitainaren izena baizik! Lehentxago kapitain horrek igorria zioten dakizuen hitza etsaieri. Ez da harritzeko holako gizona, sarjant xoil gerlarat ethorririk, kapitaingoraino heldua bazen. Ezin sinhetsia da nola egin zuen oraino buru oldar handieneri delako harpean, eta batere ez dakigu azkenean noiz eta nola atheratu zen handik bere azken hamar gizonekin! Dakiguna da, koronelak manatu ez balio atheratzea, hantxe hilen zela lorietan! Jada buruan emana omen zuen *kepi* [2] gorri-gorri bat hirur galonekin orori erakusteko ederki erortzen bazakie-la kapitain frantses batek...

Denbora hortan zer ari ginen gu? Sinhetsazue nihor etzagola lo: etzen han lokhartzerik. Emeki-emeki alde guzietarik inguratzen ari gintuzten alemanek. Hortzez eta haginez ariz, hein batean atxiki gintuen behin eta oraino bi egunez. Bainan eskuin eta ezkerrean laguntzailerik ez bada gudu batean, deus egi-tekorik ez da... eskuak altxatzea eta amor ematea baizik. Ez ginuen amor eman nahi. Ez ginuen amor

eman. Nolazpeit jeneralari gure manerak jakinarazirik, manua igorri zaukun alemanetarik lehenbailehen urruntzeko. Errearoaren biga zen. Gaua hedatu orduko, parrez-par baiginuen malda bat, Saconin ahal ginuen bezala eraunsi lotsagarrienen azpian iraganik; malda hari aztaparka lothu ginen. Herriko etxe gehienak jada lurrerat ari ziren karraskan.

Eskuineko frantsesak leherturik, argiko berritz gainean gintuen etsaiak. Gu gintuzken naski gehienik partida han gaindi. Egitate batzu badire gizonak sekulan ahantz ez detzazkenak: ez othe zituzten gure batzu oraino gogoan alemanek? Iduri luke.

Berrogoita Hamazazpigarrena urtuxea zen bizpahirur egun hartan. Bainan Bussy bezalako koronel batekin zer ez ginezaken egin oraino? Urhatsez urhats baizik ez ginuen beraz gehiago lurrik utzi. Zehe bakhortxa ederki gosta zitzaion etsaieri, eta, laguntza gibeledetik ethorri zaukunean, jada malda hartako ogi eremuetan itzatua ginuen!

Nahi duzue orai jakin zer erraten duen gudu horietaz geroztik eskuratu dugun egunkari aleman batek? Huna:

«Horra hirur egun gudu gaitzak ari direla Saconin frantses herrixkaren inguruetan. Bai, frantsesek bihotz handia erakutsi dute gudu horietan! Tropa troparen gainean igorri dute guri bidearen hesteko! Halere zehezzehe lur phuska bat hartu diotegu. Ohore beraz hogoi bat frantses erremenduren kontra gudukatu diren alemaneri! Frantzia guziko erremenduhoberenak zituzten aintzinean, *Division de Fer* famatua barne».

Berrogoita Hamazazpigarrenak ez othe detzazke beretzat har eta atxik elhe horietarik zenbeit? Baietz iduritzen zauku. Bizpahirur egun horietan ez ginuen gure aldean soldado frantses handirik ikusi. Norekin parti beraz laudorioak? Guretzat atxikitzen bagintu ez bakharrik zenbeit, baino oro?

Ederki pagatu gintuen haatik. Maiatzaren lauean koronelak oro bildu gintuelarik handik zenbeit mila urhatsetan, badakizue zenbat soldado eta aintzindari ziren eskas?

Hameka ehun. Eta hameka ehun horietan, hirur ehun hil naski!

Hiletan batek min egin zaukun guzien gainetik, adixkideetan leialea baitzen. Hendaiarra sortzez, Antoine Lafosse postetako enplegatul bat zen gerla aintzinean. Gerlan liotinangorat heldua zen jada. Begitarte onaren egiten bazakien nor-nahiri, bainan guzien artean eskualduneri, fagore edo laguntza baten galdetzerat joaiten zitzaizkonean. Orok maite zuten.

Gaixo Antoine! Hiltzeko bezpera arratsean ikusia ginuen eta mintzatua. Halako lotsa bat bazuen jada hil behar zuela eta etzaukun gorde. Frangotan gerlan gertatu dena da, hola, hiltzerat zoazinak lotsa horrek hartzea: nork ez diote hori aditu gerlari guzieri?

Eta orai bakhotxari berea. Erran dezagun beraz maiatzaren hiruan Tarbeko Hogoita Laugarreneko soldado batzu ikusi gintuela gutarteraino beren kanoiekin menturatzeko eta gutartetik beren kanoiak etsaiaren kontra deskargatzeko zirurikan. Segurki birrikak beren lekhuak zituzten gizon horiek! Eskuaraz mintzo ziren elgarren artean... nunbeitik ere! Ez da beraz harritzeko...

[1] Erich Ludendorff. (1865 -1937) Alemaniako jenerala. Lehen Mundu Gerrako estrategia gidaria. (P.O.)

[2] Kapelu militarra. (P.O.)

XII. BERRITZ ARGONAN ETA ALEMANEN ONDOTIK

Zer herri ederrak ikusi gintuen oraino berritz Argonarat joaiteko: Pantin, Gretz, Esternay, Fère-Champenoise, Vitry-le-François, Revigny, Ste-Menehould, Clermont! Gogotik treinatik jautsiko ginen segurki karriken ikusteko, bainan gure beha zagon Berrehun eta Hamaseigarrena, Vienne-le-Château eta La Harazée jada ezagutuetakoa gune ilhuetan.

Ez gintuzten toki hobeago batetarat igortzen ahal gure zaurien sendatzeko. Hamabortz egun goxo baizik ez ginuen haatik iragan hango erreketan. Aintzindariak nunbeitik ikasirik bake denborak zirela Arbonan ere, hamabortz egun lehenago han berean aldizkatua ginuen Berrehun eta Hamaseigarrena gau batez ethorri zitzaunkun eta guk baino hobeki ezagutzen zituen erreka hetan eman, lehen oldarrari buru egiteko. Gu bospasei kilometretan kokatu gintuzten, oihan beltz batzuen erdian, handik galdea zen tokirat jauzian joaiteko. Bizpahirurlauean aleman eta frantses kanoiak orroaz hasirik, uste izan ginuen alemanak agertu zirela eta abiatu. Bainan ez. Argonan deus etzen higitu: Champagnan hasi ziren gerlako azken guduak, uztailearen hamabortzean.

Ez ginuen oraino Argonatik joan behar hango erreketarat itzuli bat egin gabe. Ondoko gau batez hartu gintuen. Ez luzerentzat; hiruzpalau aleman esku-kolpe tipiren urruntzeko eta geronek bertze hainbertzeren egiteko denbora doidoia! Italianoak gure gune ona hartu zaukuten agorriaren hamabian eta Argonari erran ginion adio. Adio, bethikotz! Eta bizpahirur egunen buruan treina har-arazi zaukuten Breteuil delakoan jausteko. Bidean hiri eder frango ikusi ginuen berritz: Chalons-sur-Marne, Meaux, Le Bourget, Chantilly eta Creil bederen.

Bertzeen izenak aspaldi galduak ditugu gogotik eta paperetarik.

Egun guti zuen oraino gu ginoazin guneetan alemanek zafraldi bat ederra hartua zutela. Gibelerat zoazin, bainan ederki buru eginez han-hemenka. Zerbeit onik egitekotan, etziren nihun lurrari lotzerat utzi behar: horra zer erran zaukuten aintzindariak Fouquescourt delako herri baten ondoan Kanadako soldado eder batzuek aldizkatu gintuelarik hogoita seian.

Biharamunean eta hogoita zortzian ez ginen hainitz lehertu *Cote 77* deithu mendixka hartzeko. Ez eta ere haratxago lur umil luze batzu etsaiari khentzeko. Are gutiago Nesles hiriaz jabetzeko. Zer dire kilome-

trak eta han-hemenka tiro parrapata batzu garhaitia jada eskuen puntan dutela dakiten gerlarientzat? Bi airetako aleman ozarrek bizpahirur orenez aski kezatu bagintuzten noiz-nahi ehun metretaraino jautsiz eta handik agertzen gineneko tirokatuz, aireak hutsarazi giniozkaten azkenean heieri ere: itzulipurdika eror-arazi gintuen sua zariotela. Barneko laur airezkarietarik bat etzen atheratu: lauak gure begien bixtan hantxe xirrigarratu ziren xori batzu bezala.

Eguerdi ondoxean ibai gothor baten aintzinean ginen: l'Ingon. Orai gerla aintzinean baino ezagutuago da segurki Frantzian. Bertzaldean etsaiak erne zaudela ikusi ginuen. Etzen zuhurtzia egun argiz oldartzea: ibaiari hurbildu orduko erreko gintuzten alemanek. Gau beltzaren beha egon ginen beraz eta hamar orenetan berritz abiatu. Ondikotz ez gintuen bi zubixka baizik bertzalderat joaiteko. Hurbiltzen ziren guziak lurrerat edo urerat zoazila ikusirik, koronela etzen tematu eta inguruetan etzanarazi gintuen oro gau guzia lo egin ginezan manaturik... baginuen. Nola egin lo holakoetan!

Dena dela, sei orenetako berritz bazterrak higitzen hasiak ziren biharamunean. Bainan *Cote 77* delakoan beren zimentazko geriza batzuetan, bertze orduz Plateau de Vauclerc hartan bezala, ongi gordeak, oro phorroskatuko gintuzten eta laster alemanek, bezperan baino gehiago tematu bagine. Ez ginuen huts hori egin. Ez gintuen eskuak gurutzatu ere haatik, bainan multxoka hameka itzuli egin ginuen eskuin eta ezker nun zer xilo atxemanen ginuen azeri batzu bezala sartzeko. Etzen xilorik.

Bizkitartean ibaia iragan behar zen. Iragan... ahal bezen laster eta gostako zena gusta, aintzindariak nahi zuten bezala buruilaren lehen egunetako Somme ibai handiaren hegietarat heltzekotz! Jainkoak beharrik argitu zuen orduan bederatzigarren konpainiako liotinant gazte biphil bat: Carayon de Talpeirac. Gure kanoiak betbetan orroaz hasarazi zituen alemanek erauntsi horren azpian buruak aphaletzetan, hura kanoikaldieri berrogoi bat lagunekin hogoi urhatsetan jarraikiko zela. Hala egin zuten eta sudurra oraino lurrean sartuak atxeman zubiz bertzaldeko lehen etsaiak. Etzuten nihoren preso hartzeko astirik, oro kalitu zituzten, jautzian han-harat joan eta, berehala egin erreka ttipi batzuetan etzanik, etsaiak menean atxiki! Orduan delako liotinantak argi xuri bat zeruetan gora igorri zuen, zubia iragan ginuen orok eta eskuinagotik tiroka ari zitzaizkuz guziak hil edo preso hartu. Laur ehun preso hartu gintuen, zenbeit gora behera. Azken denboretan frantsesek baino mila aldiz aiseago altxatzen zituzten eskuak gure etsaiek, irriskua gainean zutenean: batek etzuen *kaput* nahi...

Ibaia iragana ginuen eta eremu eder bat hartua: zerbeitrek traba eginen zaukun halere. Eta traba handia, urrunago menturatzeko! herrixka txar batek. Rouy-le-Petit zuen izena: alemanez bethea zen. Zer lanak ikusi gintuen heieri herrixka horren hutsarazteko. Buruilaren lehenean hartu ginioten, gehien-gehienik Drouault eta Fisher bi liotinant gazteeri esker. Hau kanboarra zen: orai Hendaian bizi da bere emazte eta hurrekin. Noiz-nahi ikusten dugu, bainan egun eta oren latzgarri horiek ez ditugu behinere aiphatzen: ez du maite. Guk ere ez gintuen eginen, *Eskualdunak* galdetu ez balazku...

Guari esker Fischer liotinanta lagun batzuekin hurbildu zen lehen etxeraino eta hango beilariak lo atxeman. Ez da bethi errex loari ihardokitzea, alemana izanik ere. Eta beilari dohakabeak etziren oraingo arras iratzarriak, handik aski urrun gure koronelak bira ostiko eman ziotelarik nunbeit! Herri bat hartu behar denean, lehen etxea etsaiari khentzeak ematen du lanik handiena. Hura baginuen eskualdun bati esker. Handik, argia ethorri orduko, bertze guzietan sartu ginen, baionetan puntak alemanen gibelaldetan ederki kamusturik...

Horra nun eta nola irabazi zuen Berrogoita Hamazazpigarrenak bere bigarren ohorezko aiphamena. Etzaukuten eman zaukutena baino ederragorik ematen ahal. Bainan ez ginuen ebatsia. Bertze hainitz eta hainitzen artean han galdu ginuen gure gomenantetan maitatuena: Pimouguet zaharra. Gerla hastetik gurekin zen. Orok *Pimpim* erraten ginon, trufaz baino gehiago amodioz. Hala erratea nahi zuen berak ere. Olata bezen ona zen bere meneko gizonentzat. Aspaldi gerlako xingolaren beha baitzagon, ukhan ginuen egunean hetsi ziozkan begiak kanoikaldi batek.

Pimouguet gomenantak ere bezperan ukhana zuen hiltzerat zoazinen eta jada aiphatua dugun lotsa hura. Haren meneko soldado batzuek zutelakotz l'Ingon lehenik iragan, eskuen tinkatzerat joana zitzaioten orori, loriaren loriak. Drouault liotinanta ikusirik joan zitzaion eta bere haur bat bezala besarkatu zuen. Eta orduan harekin ziren lagunuen alderat itzulirik: *Oi, zertako behar dugu holako gizona bihar galdu!* Oro harritu zituen elhe horrek. Oharturik, huna zer erran zuen oraino gure gomenant zaharrak: *Bai, bihar bilen da... eta ni ere ba!* Egia zen, ondikotz!

XIII. AZKEN GUDUAK: AZKEN EGUNAK

Buruilaren lehena. L'Ingon ibaia orok iragana dute: Rouy-le-Petit hartua da. Gerla ez da halere bururatua: hiltzerat doan lehoinak aztapar-kaldi ederrik ematen ohi du oraino.

Bi orenetan manu berri bat ethorri zitzaukun: lehen-bailehen joaiteko Somme ibaiaraino, eta abiatu ginen berehala. Xixtu ederrik aditu behar ginuen haatik bidean. Nihun etzen hesi bat: ageria aintzinate behar ginuen nahi-eta-ez. Eta, horren gainerat, uste baino hainitz aleman gehiago aintzinean! Oro gain-gainetik armatuak, bertzalde! Zer parrapatak igorri zauzkuten burutik beheiti! Hainbertzetaraino nun, ilhunari buruz, gu oro etzanak ikustearekin lotsatuak ginela egin baitzuten! Eta oldartu zauz-kun. Garhaitu gintuen oraino eta beren tokietarat joanarazi. Biharamunean hartu ginioten *Cote 77*, bainan zer zalapartak ibili ondoan! Biderik etzen gehiago ageri, hainbertze hil bazen! Prusiano famatuak gintuen partida: ez da beraz harri-tzeko: ...Voyennes eta Courlemanche urruntxago ziren. Jauzi berean aise joan gintazken haradino, bainan etzen zuhurtzia: gure eskuineko tropa frantsesek urhats ttipi bat baizik etzuten oraino eginik. Ez ginuen Mont-Lavé hartako erhokeria hasi nahi: sobera gusta zi-tzaukun. Bertzalde ez ginen aski, sobera menturatzeko. Eredu ederra hartu ginuen halere, bi herrixka horietako lehen etxetaraino kasik, bazterretik oraino xehatu gintuzten tiroen gatik. Erran ditake biharamunean, aldizkatu gintuztelarik, phikoak onduak atxeman zituztela Ehun eta Berrogoita Laugarreneko adixkideek. Laster hartu zituzten bi herrixkak.

Ondikotz, Berrogoita Hamazazpigarrenean ez ginen gehiago hiruz-palau ehun gizon baizik gelditzen! Gure hiletan bazen bertze aintzindari eskualdun bat: P. B. Montalibet. Mauletarra zen. Delako zimentazko geriza hetarik baten aintzinean hil zaukun, hango aleman guziak kalitu ondoan. Laster ikharagarriko etsai tropa batek inguratu zuen haatik: etzuen amor eman nahi izan: grenada bat eskuan zeraukan oraino, biharamunean han iragan ginelarik. Heriotze ederra aintzindari batentzat!

Ez ginuen, phorroskatuak izanik ere, ephe-handirik ukhan: bi egunen buruko galdea ginuen berritz eta emeki-emeki jarraikiarazi gintuzten guduan ari zireneri, zer gerta ere. Horrengatik buruilaren hamabia arte ez ginuen tiro bakhar bat igorri. Orduan Hamel delako herrixkari hurbil zer-nahi ikusi ginuen mendixka bat alemaneri ezin khenduz. Etzaukuten segurki aise utzi eta ez dugu sekulan ahantziko han iragaiten

zer ikusi ginuen biharamunean: hogoi bat etsai hilak lerroan beren *mitrallusen* aldean: lehenak zigarro erdi bat bazuen oraino ahoan, bigarrenak arrosorio batzu... eskuan!

Handik bizpahirur egunen buruan gune hura utzarazi zaukuten eta beribil handietan ereman gintuzten, lagun berrien bilha, Villers-Cotterets jada guti edo aski ezagutzen ginuen hiri pollit batetarat. Ondikotz, eskas gintuen hamabortz ehun laguntzat ez gintuen han ehun bat baizik atxeman!

Urriaren hamarra arte nihork etzaukun deus galdetu, ez bagine baino gehiago. Guk ere ez nihori. Bainan ez gintuzten ahantziak: zakuak bizkarrean harturik, berritz bidearen gainean ginen hamekan argiko. Orduan ikusi ginuen lehen aldikotz Soissons, fama handiko hiri bat. Erran gabe doa etzuela gehiago hiri baten itxura handirik: etzen orotan harria harriaren gainean baizik ageri.

Ez ginen haatik han sartu berritz suan. Ez-eta berehala. Bainan ez ditugu hemen ezarriko alemanetarat hurbiltzeko iragan gintuen herri eta herrixkak. Sobera dire. Hau erran dezagun bakharrik: hobe zen herrixka horietan ez gelditzea, nun-nahi *minak* utziak baitzituzten alemanek!

Berritz tiroka hasi ginenean, ezagun xahar bat baginuen begien bixtan, Chevresis-les-Dames. Lau urtheren buruan lehengo begitarte pollita galduxea zuen haatik. Ez ginen harritu. Bospasei egunez zalaparta ederrik ibili ginuen hango inguruetan, azkenean alemanak berritz ihesari eman arte.

Handik goiti frango aldiz, eta azkarki, buru egin zaukuten oraino: nun, ahantzia dugu. Ahantzia ez duguna da harasko fueratuak gintuela hazilaren hiruan pausatzerat igorri gintuztelarik zenbeit egunentzat aintzindariak. Ez ginuen gehiago tirorik aditu behar. Hazilaren hamekan eskualdun tropa baten kantu eta irrirtzinek Compiègne ederki inharrosi zutela erraten badautzuegu sinhetsiko othe gaitutzue? Ba naski.

Iduritzen zauku ez duela hainitz balio bertze deus handirik erran dezazuegun orai. Ez da Eskual-Herrian etxerik Mulhouse eta Alsaza guzian handik goiti orok iragan gintuen egun ederren berriak xeheki aditu ez dituenik. Han atxeman gintuen oren handiak. Oren handia? Bai, gure Eskual-Herri maiterat bethikotz itzultzeko orena! Ordu zuen berrogoita hamasei ilhabeteren buruan.

Horrengatik aithortuko othe dautzuegu ez giniola bihotzminik gabe adio erran Alsazari? Ez baitezpada ederra zaukulakotz, ez-eta ere hango jendea maitagarria delakotz! Eskualdunarentzat deusek ez ditu Eskual-Herria eta eskualdunak balio! Bihotzmin harek bertze errorik

zuen: han utzi behar gintuen oraino gerlako lagunetarik hainitz! Han utzi behar hainbertze aintzindari on! Han utzi behar gure koronel maite xaharra! Eta han utzi behar... sekulan gehiago ez ikusteko!

Eta, salbu bakhar-bakhar batzu, gehiago ez ditugu ikusi! Menturaz frango bada jada gerlako bi mila berrehun eta hogoita hemezortzi lagun-ganat joanik! Hek eta bizi direnak zeruan ikusiko ditugu egun batez, agian...